

[2] Innhold

¹³⁵ **Forord**

- ¹³⁹ **Hybridregimer i Østeuropa: mellan demokrati och diktatur**
Joakim Ekman

- ¹⁵⁷ **De økonomiske transitionsteorier til serviceeftersyn**
Rune Holmgaard Andersen

- ¹⁸³ **1968-opprøret i Polen og Jugoslavia**
Rolf Werenskjold

- ²⁰⁷ **Fra den 18. partikongress til Litvinovs avskjedigelse: et linjeskifte i sovjetisk utenrikspolitikk?**
Åsmund B. Gjerde

- ²²⁵ **Velkommen til Internett**
Den kalde krigen på nettet

- Bokomtaler*
²³¹ **Sigøjnere. 1000 år på kanten af Europa**
Omtalt av Jahn Otto Johansen

- ²³⁴ **Regime Stability and Foreign Policy Change. Interaction between Domestic and Foreign Policy in Hungary 1956–1994**
Recenserad av Katalin Miklóssy

- ²³⁷ **1983 Den Kolde Krigs højdepunkt**
Recenserad av Lars Ulfving

- 240 **The Two-Level Game: Russia's Relations with Great Britain, Finland and the European Union**
Omtalt af Laust Schouenborg
- 242 **Rethinking Russian Federalism: The Politics of Inter-governmental Relations and Federal Reforms at the Turn of the Millennium**
Recenserad av Peter Söderlund
- 245 **The Dynamics of Federalism in Russia – A Study of Formal and Informal Power Resources of the Regional Chief Executives in Russian Centre–Region Relations**
Recenserad av Mattias Sigfridsson
- 248 **Meeting Places of Transformation. Urban Identity, Spatial Representations and Local Politics in St Petersburg, Russia**
Recenserad av Veli-Pekka Tynkkynen
- 251 **Tackling Space. Federal Politics and the Russian North**
Recenserad av Ingmar Oldberg
- 254 **The Slavicization of the Russian North: Mechanisms and Chronology**
Recenserad av Tamara Lönngren
- 258 **Brændpunkt: Centralasien, Islam, og den næste krig om olien**
Omtalt av Erlend Hvoslef
- 261 **Nye bøker i Norden**
- 265 **Summaries**

Forord

Demokrati uten med-bestemmelse?

De siste månedene og ukene har retorikken i russisk-vestlige relasjoner nærmet seg et nivå som fører tankene tilbake til den kalde krigen. Rakettkjold og missiler står igjen sentralt i debatten, og det hele nådde et foreløpig klimaks i forkant av G8-møtet i Heiligendamm da Putin truet med å rette russiske raketter mot mål i Europa dersom USA gikk videre med planene om videreutvikling av et framskutt antimissilforsvar. Gjennom de siste 20 årene har Sovjetunionen/Russland beveget seg fra Gorbatsjovs drøm om et «felles europeisk hus», via Kozyrevs atlantisme til Putins strategiske samarbeid med Vesten – og fram til dagens møte mellom to kaldfronter. Hvor gikk det hele galt?

Mange vil nok i dag hevde at vi hadde altfor optimistiske forventninger til potensialet for å integrere postkommunistiske stater i en felles vestlig kontekst. Overgangen fra ettpartistat til fungerende demokratier har vært langt vanskeligere og mindre lineær enn det transisjonsteoretikerne i sin tid så for seg. I stedet ser vi en rekke steder at demokratiseringen stanser opp, står på stedet hvil eller også rulles tilbake. En ny type regime synes å være under utvikling – ikke fullt ut demokratisk, men likevel heller ikke tradisjonelt autoritært. Valg blir avholdt, stemmer fordelt og opposisjon (til en viss grad) tolerert, men de sittende regimer sitter samtidig tungt på makten og sørger for at ingen alternative krefter seriøst får utfordre deres posisjon. Betegnelsen «hybridregimer» har blitt brukt om disse statene, men hva innebærer dette, og hvordan operasjonalisere begrepet? Dette er spørsmål Joakim Ekman prøver å gi svar på i den første artikkelen i denne utgaven av *Nordisk Østforum*.

Mens man i studiet av omstillingen fra ettpartistat til demokrati etter hvert har satt spørsmålstege ved transisjonsparadigmet, har det

parallelle skiftet fra plan til marked vært dominert av diskusjonen om sjokkterapi versus gradvis reform. Rune Holmgaard Andersen har tatt fatt i denne diskusjonen og sett nærmere på hvorvidt grunnleggende antakelser om den økonomiske transisjonen holder mål. I artikkelen hevder han at begge teorier bygger på samme premisser – at økonomisk transisjon er en politisk villet og styrt prosess. Begge skoleretninger anser at omkostningene ved en transisjon i utgangspunktet vil føre til en forverring av situasjonen, og uenigheten går derfor primært på om det er en rask og smertefull eller en mildere, men mer langtrukken økonomisk krise som er å foretrekke. Andersen avviser imidlertid det grunnleggende premissset, idet han finner at krisen startet lenge før reformpolitikere fikk mulighet til å sette sitt preg på den økonomiske utviklingen, og at krisene på 1990-tallet snarere må forstås i lys av et institusjonelt sammenbrudd som fant sted allerede før man slo inn på en økonomisk reformpolitikk.

I de to siste artiklene denne gangen foretar vi et par historiske dypdykk. Først tar Rolf Werenskjold oss med tilbake til 1968. Mange forbinder nok 1968-opprøret først og fremst med studentdemonstrasjoner i Vesten, «flower power» og hippiebevegelsen, men også Øst-Europa tok del i den internasjonale protestbølgen. Werenskjold har sett nærmere på to av 1968-opstanden mer ukjente avleggere, nærmere bestemt den polske og jugoslaviske. I begge tilfeller var det snakk om regimemotstand organisert av studenter og intellektuelle, og i begge stater satte myndighetene mye inn på å avgrense oppstanden til nettopp dette befolkningssegmentet. Mens man i Warszawa valgte å slå oppstanden ned ved hjelp av politi og arrestasjoner, inntok Beograd en mer forsonlig linje ved å imøtekommne enkelte av studentenes materielle krav. Werenskjold diskuterer de to opprørenes forløp, omfang og mulige årsaker til at myndighetene valgte så forskjellige strategier for å demme opp for en videre spredning av oppstanden.

Deretter tar Åsmund Gjerde oss med til de skjebnesvangre vårukene i 1939 da Stalin besluttet seg for å bryte med folkefrontslinjen og tanken om kollektiv sikkerhet til fordel for et samarbeid med Nazi-Tyskland og inngåelsen av Molotov–Ribbentrop-pakten. Når ble beslutningen om dette linjeskiftet fattet, og hva var Stalins bevegrunner? Enkelte har tolket Stalins tale til den 18. partikongress i mars 1939 som det endelige bevis på at folkefrontslinjen ble forlatt. Andre har sett avskjedigelsen av Maksim Litvinov som folkekommisær for utenrikssaker i mai som bruddpunktet. Gjerde ser nærmere på hva som skjedde i det sovjetiske utenrikspolitiske beslutningsapparatet fra mars til mai 1939 og diskuterer ulike for-

klaringsfaktorer som manglende framdrift i forhandlingene med vestmaktene, vurderingen av faren for en tofrontskrig og konsekvensene av utrensninger i utenrikskommissariatet.

I internettspalten holder vi oss også til den kalde krigen. Både i Danmark og Finland er det en økende interesse for forskning på denne perioden med bl.a. opprettelsen av Center for Koldkrigsstudier ved Syddansk Universitet og igangsettelsen av et stort prosjekt om teknologi- og kunnskapsoverføring på tvers av jernteppet i regi av Aleksanteri-instituttet. Som en følge av dette presenterer vi i internettspalten ulike nettressurser på den kalde krigen slik den blir sett både fra vest og øst.

Redaksjonen

Hybridregimer i Östeuropa: mellan demokrati och diktatur

Joakim Ekman
docent i statskunskap
vid Samhällsvetenskapliga
institutionen,
Örebro universitet

Under senare år har den statsvetenskapliga demokratiseringsforskningen uppmärksammat hur vissa politiska system som tidigare varit auktoritärt stydda, omvandlats till en slags blandform av demokratiskt och auktoritärt styre, snarare än att ha demokratiserats fullt ut. Det handlar om länder som håller regelbundna och relativt fria val, men som samtidigt uppvisar betydande brister beträffande respekten för medborgarnas mänskliga rättigheter, eller länder där den politiska makten allt tydligare undandrar sig demokratisk kontroll och insyn. I korthet, länder där formella demokratiska institutioner förenas med en icke-demokratisk praktik. I en växande litteratur har forskarna försökt sig på att klassificera denna typ av blandregimer, och därigenom skapat ett nytt begrepp: «hybridregimer» (Levitsky & Way 2002, Diamond 2002, Schedler 2006). Tanken är att hybridregimen är att betrakta som en distinkt regimtyp, vid sidan av den demokratiska, auktoritära, totalitära och sultanistiska regimtypen (jfr Linz & Stepan 1996, Linz 2000, Brooker 2000).

Just länderna i Östeuropa har framhållits i denna diskussion, kanske främst de postsovjetiska staterna Ryssland, Ukraina, Georgien och Kirgizistan, men tidigare också Serbien, Kroatien och Albanien. De «färgade revolutionerna» i ett par av dessa länder har också bidragit till att hålla diskussionen om hybridregimer vid liv (Way 2005, Kuzio 2005). Denna artikel diskuterar den framväxande forskningslitteraturen genom att kritiskt granska begreppet «hybridregimer» i en östeuropeisk kontext. Vad kännetecknar en postkommunistisk hybridregim? Är det ett användbart begrepp i empiriska studier av den politiska utvecklingen i länderna öster

om EU? Artikeln inleds med en beskrivning av forskningsläget, och fokuserar därefter på den mätproblematik som är förenad med begreppet hybridregimer. I denna del av artikeln används ett par internationella demokratiindex som empiriskt underlag. Därefter följer en analys av hybridregimens kännetecken, där olika index används för att operationalisera begreppet. Artikeln visar på de svagheter som är förenade med denna regimtypologi, samtidigt som den också illustrerar värdet av begreppet i analyser av den politiska utvecklingen i Östeuropa. Det argumenteras även för vikten av att förhålla sig kritisk till den linjära demokratitveckling som varit underförstådd i transitionsforskningen.

Ett användbart begrepp?

Samuel Huntington har i boken *The Third Wave* (1991) visat att vi utifrån ett historiskt perspektiv kan betrakta demokratins framväxt i världen i tre från varandra avgränsade vågrörelser. En demokratise-ringsvåg definieras som en grupp transitionsprocesser från icke-demokratiska till demokratiska regimer som inträffar inom en avgränsad tidsperiod och som påtagligt överstiger antalet transitionsprocesser i motsatt riktning (demokratiska sammanbrott). I samband med det som Huntington kallar «den tredje demokratiseringsvågen» (1974 och framåt) har antalet demokratier i världen ökat markant. Använder vi den välkända klassificeringen från organisationen Freedom House, kan man konstatera att världen 1976 innehöll 91 fria eller delvis fria politiska system. Idag är siffran 148, vilket motsvarar ungefär 77 procent av världens länder (Freedom House 2007).

En närmare granskning visar dock att en icke obetydlig andel av de länder som på något vis under senare år fjärrmat sig från ett auktoritärt styre ändå inte utvecklats till konsoliderade demokratier, utan snarare till regimer som kombinerar inslag från både demokrati och diktatur. Demokratiska institutioner – formellt sett fria val med konkurrerande partier – förenas med en icke-demokratisk praktik, i form av exempelvis begränsat valfusk, manipulation eller förföljelser och hot mot oppositionella (Diamond 2002, Schedler 2002). Sådana regimer kännetecknas vidare av bristande rättssäkerhet och respekt för de mänskliga rättigheterna, korruption, samt varierande grad av regimkontrollerade media. På senare år har forskare även uppmärksammat en tendens hos sådana blandregimer att öppet mot-sätta sig utländskt demokratibistånd, exempelvis i form av stöd till lokala och internationella icke-statliga intresseorganisationer i landet (Carothers 2006, Karatnycky 2002, Levitsky & Way 2005).

I litteraturen har en hel rad olika benämningar kommit till användning för att beskriva sådana blandformer av demokrati och diktatur: «semidemokratier», «pseudodemokratier» och «kompetitiva auktoritära regimer» (jfr Levitsky & Way 2002). I ljuset av denna utveckling har man med referens till Huntington talat om en fjärde våg av demokrati *och* diktatur i det postkommunistiska området. Denna utveckling har skapat ett behov av nya teoretiska analysmodeller, inte minst för att kunna klassificera olika regimer (McFaul 2002, Collier & Levitsky 1997, Schedler 2006).

I denna artikel används genomgående benämningen «hybridregimer» för dessa typer av politiska styrelseskick. Detta begrepp användes tidigt av Karl (1995) och Bunce (2000), och kom att utvecklas av Diamond (2002) och Levitsky & Way (2002). Vad som här avses är länder som av olika skäl inte fick uppleva en genomgripande demokratisering i den globala demokratiseringsvåg som svepte över världen på 1990-talet, utan som istället hamnade i en politisk «gråzon» och utvecklade en kombination av demokratiska och auktoritära regimdrag. Regelbundna val anordnas, det finns ett svagt civilsamhälle och en politisk opposition, men den sittande eliten motarbetar samtidigt alla som på allvar utmanar deras makt-position. Tudjmanregimen i Kroatien, Milosevicregimen i Serbien och Kuchmaregimen i Ukraina är samtidshistoriska exempel. Putins Ryssland är ett dagsaktuellt exempel (Levitsky & Way 2002, Way 2005, McFaul *et al.* 2004, McFaul 2005). Det finns en rad andra exempel i Afrika och Latinamerika (Diamond 2002). Kritiker som Thomas Carothers (2002) och Andreas Schedler (2006) har påpekat att 1990-talets «transitionsparadigm» därmed tycks ha spelat ut sin roll. Vad det handlar om är inte längre att studera länder där en påbörjad demokratiseringsprocess upplevt ett bakslag i en planerad utveckling mot liberal demokrati. Istället handlar det om en konsolidering av en ny typ av regim, som ytterst medvetet förenar en demokratisk struktur med en icke-demokratisk substans.

Detta visar på en svaghet inom fältet demokratiseringsstudier, vilken har uppmärksammats först på senare år, i samband med de till synes avstannade demokratiseringsprocesserna i de postsovjetiska länderna. Kritiker har i detta sammanhang talat om en tendens bland demokratiseringsforskare att se också semiauktoritära stater som *bristfälliga demokratier* snarare än som *auktoritära system* som anordnar val. Med andra ord, man har tagit för givet att dessa länder trots vissa problem ändå har slagit in på «*rätt väg*». Icke-demokratiska inslag har tolkats som temporära bakslag i en redan påbörjad demokratiseringsprocess.

När vi som forskare använder begreppet «hybridregimer» tvingas vi dock att vända på perspektivet och fråga om inte utvecklingen i en hel rad länder i världen – inte minst i det postsovjetiska området – snarare lett till en konsolidering av en typ av system där formella demokratiska procedurer lever i ett ansträngt förhållande till en politisk elit som inte är beredd att fullt ut acceptera en politisk opposition och reell konkurrens om makten. Forskare som Schedler (2006) har i linje med detta framhållit att vi bör vara på det klara med att vi inte studerar demokratier eller transitionsprocesser när vi undersöker sådana blandregimer, utan att det handlar om att se på ett nytt slag av *icke-demokratiska regimer*. Schedler är i själva verket kritisk också till benämningen hybridregimer, och föredrar etiketten «electoral authoritarianism» – auktoritära stater som anordnar val.

Schedler (2006) diskuterar också, kanske mer explicit än någon tidigare, den *mätproblematik* som är förknippad med en empirisk analys av sådana regimer (jfr Carothers 2002, Schedler 2002). Schedler fokuserar främst på olika dimensioner som hänger samman med valen, som exempelvis graden av trakasserier gentemot oppositionen eller ensidig medierapportering. I denna artikel illustreras dock hybridregimbegreppets potentiella användbarhet genom att utgå ifrån ett par internationella demokratiindex.

Svårigheten att klassificera hybridregimer

På senare år har det kommit åtminstone två internationella demokratiindex som explicit talar om «hybridregimer». Vi börjar här med det demokratiindex som framställs av den brittiska tidskriften *The Economist*, The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy (2006). I detta index, som rangordnar 167 länder i världen efter deras grad av demokratisk utveckling, identifieras 30 länder som tillhörande kategorin hybridregimer. *The Economists* mätning är ett sammansatt index som rangordnar länderna utifrån fem dimensioner: fungerande val, regeringens funktionssätt och den politiska maktens begränsningar, den politiska kulturen i landet, medborgarnas politiska deltagande, samt medborgarnas fri- och rättigheter. Utvärderingen görs av en expertpanel, vilken sätter ett betyg (utifrån skalan 0–10) på varje lands demokratiska utveckling inom varje kategori, utifrån flera indikatorer. Totalt används runt 60 indikatorer, jämnt fördelade över de fem kategorierna. De olika kategorierna slås sedan samman, och länderna erhåller ett genomsnittsbetyg. Länder som befinner sig inom intervallet 8–10 klassificeras som fungerande demokratier («full democracies»)

och länder inom intervallet 6,0 till 7,9 som bristfälliga demokratier («flawed democracies»). Därefter kommer «hybridregimerna», i intervallet 4,0–5,9. Längst ned i rankningen återfinns de «auktoritära regimerna», i intervallet 0–3,9.

Inte oväntat återfinns de nordeuropeiska länderna högt uppe på listan, bland de fullt fungerande demokraterna, men här finns också såväl Tjeckien som Slovenien. De flesta europeiska postkomunistiska stater hamnar dock i nästa kategori, bland de i någon mening «bristfälliga» demokraterna: här finner vi Estland, Lettland, Litauen, Polen, Ungern, Slovakien, Bulgarien, Rumänien, Kroatien, Serbien, Makedonien, Montenegro, Moldova och Ukraina. En hel rad postsovjetiska stater hamnar i den lägsta kategorin, bland de auktoritära regimerna: Kazakstan, Vitryssland, Azerbajdzjan, Tadzjikistan, Uzbekistan och Turkmenistan. *The Economist* klassar

Tabell 1. Fungerande och bristfälliga demokratier samt hybridregimer i det postkommunistska Europa enligt The Economist 2006

	Betyg i snitt	Fungerande val	Regering och maktbalans	Politiskt deltagande	Politisk kultur	Civila fri- och rättigheter
Fungerande demokratier						
Tjeckien	8,17	9,58	6,79	7,22	8,13	9,12
Slovenien	7,96	9,58	7,86	6,67	6,88	8,82
Bristfälliga demokratier						
Estland	7,74	9,58	7,50	5,00	7,50	9,12
Ungern	7,53	9,58	6,79	5,00	6,88	9,41
Litauen	7,43	9,58	6,43	6,67	5,63	8,82
Slovakien	7,40	9,58	7,50	6,11	5,00	8,82
Lettland	7,37	9,58	6,43	6,11	5,63	9,12
Polen	7,30	9,58	6,07	6,11	5,63	9,12
Bulgarien	7,10	9,58	5,71	6,67	5,00	8,53
Rumänien	7,06	9,58	6,07	6,11	5,00	8,53
Kroatien	7,04	9,17	6,07	6,11	5,63	8,24
Ukraina	6,94	9,58	5,71	5,56	5,63	8,24
Serbien	6,62	9,17	5,36	5,00	5,63	7,94
Montenegro	6,57	9,17	5,71	5,00	5,63	7,35
Moldova	6,50	9,17	4,29	6,11	5,00	7,94
Makedonien	6,33	8,25	4,50	7,22	3,75	7,94
Hybridregimer						
Albanien	5,91	7,33	5,07	4,44	5,63	7,06
Bosnien-Hercegovina	5,78	8,25	3,29	4,44	5,00	7,94
Ryssland	5,02	7,00	3,21	5,56	3,75	5,59
Georgien	4,90	7,92	1,79	3,33	5,00	6,47
Armenien	4,15	4,33	3,21	3,89	3,13	6,18
Kirgizistan	4,08	5,75	1,86	2,78	5,00	5,00

Källa: *The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy (The Economist 2006)*.

sex postkommunistiska stater som hybridregimer, länder som alltså ligger någonstans mellan bristfälliga demokratier och auktoritära regimer: Albanien, Armenien, Bosnien-Hercegovina, Georgien, Kirgizistan och Ryssland. Andra länder i samma kategori är Turkiet, Nicaragua, Venezuela, Zambia, Uganda, Tanzania och Kambodja.

I tabell 1 har vi listat de postkommunistiska länderna som klassas som «fungerande» och «bristfälliga» demokratier samt «hybridregimer». Det tycks här finnas ett urskiljbart mönster. Tittar vi på Albanien, Bosnien-Hercegovina, Ryssland och Georgien, ser vi att det inte är de formella demokratiska procedurerna som nödvändigtvis brister. Enbart baserat på utfallet i kategorin «fungerande val» (7,00–8,25) skulle alla dessa länder klassificeras som demokratier. Det som drar ned ländernas genomsnitt är kanske främst kategorin om regeringen och maktbalansen, vilken handlar om den politiska maktens transparens och grad av demokratisk kontroll (tabell 1). Här har *The Economists* expertpanel tittat på flera saker: hur ser parlamentets möjligheter ut att fungera som en balanserande makt gentemot exekutivmakten? Hur fungerar mekanismerna för ansvarsutkrävande mellan valen? Hur pass utbredd är korruptionen? Detta är för övrigt aspekter som drar ned de övergripande betygen också för länder i kategorin «bristfälliga demokratier».

Vad som annars drar ned betygen – för de bristfälliga demokraterna såväl som för hybridregimerna – är den *politiska kulturen* och *medborgarnas deltagande* (jfr tabell 1). Valen anses vara relativt väl fungerande, och medborgarnas civila rättigheter respekteras i viss utsträckning. Men medborgarnas förhållningssätt till demokratin, valen och det politiska systemet präglas i hög grad av apati, främlingskap eller ointresse. Det bör noteras att betygssättningen för dessa två kategorier (politisk kultur och deltagande) till betydande delar bygger på sekundärdata i form av opinionsundersökningar.

Ser vi mer specifikt på kategorin «hybridregimer» i tabell 1, ser vi samtidigt att det inte finns något entydigt mönster här. Det är inte så att samtliga postkommunistiska hybridregimer kännetecknas av kombinationen relativt korrekta val men brister med avseende på den politiska maktens transparens och medborgarnas deltagande. Armenien och Kirgizistan – som här klassas som hybridregimer – har båda allvarliga brister vad gäller de allmänna valen.

The Economist är inte den ende producenten av demokratiindex. Den Freedom House-baserade mätningen *Nations in Transit* (NiT) har sedan 1997 rangordnat de postkommunistiska länderna efter deras grad av demokratisk utveckling. Här används en sjugradig skala, där värdet 1 motsvarar den mest positiva utvecklingen och

Tabell 2. Olika slags postkommunistiska regimer enligt Nations in Transit 2006

	Demokrativärde	Val	Civilsamhälle	Media	Demokrati på central nivå	Demokrati på lokal nivå	Juridiskt ramverk	Korruption
Konsoliderade demokrater								
Slovenien	1,75	1,50	1,75	1,75	2,00	1,50	1,50	2,25
Estonia	1,96	1,50	2,00	1,50	2,25	2,50	1,50	2,50
Slovakien	1,96	1,25	1,25	2,25	2,00	2,00	2,00	3,00
Ungern	2,00	1,25	1,25	2,50	2,00	2,25	1,75	3,00
Lettland	2,07	1,75	1,75	1,50	2,00	2,50	1,75	3,25
Polen	2,14	1,75	1,25	1,75	2,75	2,00	2,25	3,25
Litauen	2,21	1,75	1,50	1,75	2,50	2,50	1,50	4,00
Tjeckien	2,25	2,00	1,50	2,00	2,50	2,00	2,25	3,50
Bulgarien	2,93	1,75	2,75	3,25	3,00	3,00	3,00	3,75
Semikonsoliderade demokrater								
Rumänien	3,39	2,75	2,25	4,00	3,50	3,00	4,00	4,25
Kroatien	3,71	3,25	2,75	3,75	3,50	3,75	4,25	4,75
Serbien	3,71	3,25	2,75	3,25	4,00	3,75	4,25	4,75
Albanien	3,79	3,50	3,00	3,75	4,00	2,75	4,25	5,25
Makedonien	3,82	3,25	3,25	4,25	3,75	3,75	3,75	4,75
Montenegro	3,89	3,50	3,00	3,25	4,50	3,50	4,25	5,25
Hybridregimer								
Bosnien-Hercegovina	4,07	3,00	3,75	4,00	4,75	4,75	4,00	4,25
Ukraina	4,21	3,25	2,75	3,75	4,50	5,25	4,25	5,75
Georgien	4,86	4,75	3,50	4,25	5,50	5,75	4,75	5,50
Moldova	4,96	3,75	4,00	5,00	5,75	5,75	4,50	6,00
Semikonsoliderade auktoritära regimer								
Armenien	5,14	5,75	3,50	5,50	5,00	5,50	5,00	5,75
Kosovo	5,36	4,75	4,25	5,50	5,75	5,50	5,75	6,00
Kirgizistan	5,64	5,75	4,50	5,75	6,00	6,25	5,50	6,00
Ryssland	5,75	6,25	5,00	6,00	6,00	5,75	5,25	6,00
Tadzjikistan	5,93	6,25	5,00	6,25	6,25	5,75	5,75	6,25
Azerbajdzjan	5,93	6,50	5,00	6,00	6,00	6,00	5,75	6,25
Konsoliderade auktoritära regimer								
Kazakstan	6,39	6,50	5,75	6,75	6,75	6,25	6,25	6,50
Vitryssland	6,71	7,00	6,75	6,75	7,00	6,50	6,75	6,25
Uzbekistan	6,82	6,75	7,00	7,00	7,00	6,75	6,75	6,50
Turkmenistan	6,96	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	6,75

Källa: *Nations in Transit (Freedom House 2006)*

värdet 7 den mest negativa utvecklingen. Det handlar också här om en sammansatt index, som bygger på sju dimensioner: fungerande val, civilsamhälle, oberoende media, demokratins funktionssätt på central nivå, demokratins funktionssätt på lokal nivå, juridiskt ramverk samt förekomsten av korruption. Dessa sju dimensioner adderas till ett sammanfattande «demokrativärde» (tabell 2).

I *Nations in Transit*-rapporten från 2006 är benämningen «hybridregimer» reserverad för länder inom intervallet 4,00–4,99: Bosnien-Hercegovina, Ukraina, Georgien och Moldova. Jämför vi med *The Economists* klassificering finns således en ganska bristfällig överlappning. Armenien, Kirgizistan och Ryssland har alla placerats längre ned på demokratiskalan i NiT-mätningen och rankas som «semikonsoliderade auktoritära regimer». Albanien däremot har rankats högre, som en «semikonsoliderad demokrati» (tabell 2).

De värden som Bosnien-Hercegovina, Moldova och Ukraina erhåller i delkategorin «val» (3,00–3,75) skiljer inte dessa länder från semidemokratierna, som exempelvis Kroatiens, Serbien eller Montenegro. NiT-mätningen visar också – liksom *The Economists* demokratiindex – att länderna som klassas som hybridregimer uppvisar brister när det gäller demokratins faktiska funktionssätt (här, på både central och lokal nivå). Det kan handla om en brist på insyn, otydliga maktfordelningsmekanismer eller otydligt ansvarsutkravande.

Samtidigt är den kombination som vi här, åtminstone preliminärt, identifierat som utmärkande för «hybridregimer» inte på något vis unik för dessa blandregimer. Såväl tabell 1 som tabell 2 visar att också länderna i de olika kategorierna bristfälliga/semikonsoliderade och för den delen fungerande/konsoliderade demokratier uppvisar nära nog samma mönster (fast med genomgående bättre demokrativärden). Ser vi exempelvis på Kroatiens, Estland, Rumanien och Polen ser vi egentligen precis samma sak: det är inte betygen i kategorin «fungerande val» som är problemet, alltså det som knuffar länderna nedåt i demokratirankningarna. De brister som existerar återfinns på annat håll. Därmed framstår klassificeringen «hybridregim» som något vag och kanske föga användbar som etikett. Vad det handlar om blir ju här bara länder som hamnar inom ett visst intervall i olika demokratiindex.

För att hybridregimsbegreppet ska vara ett användbart analysverktyg måste vi alltså försöka oss på en närmare definition, och lägga ett bestämt innehåll i begreppet. Därmed är det inte sagt att de klassificeringar som förekommer i de stora internationella

demokratimätningarna skulle sakna värde. Tvärtom är de mycket användbara för att identifiera det kritiska «mellanskikt» av länder där hybridregimerna återfinns.

En tentativ analys av hybridregimens karaktärsdrag

Vi ska i detta avsnitt ge oss på en preliminär eller tentativ empirisk analys av hybridregimerna i Östeuropa. Syftet är inte att erbjuda läsaren en uttömmande undersökning av postkommunistiska hybridregimer, utan snarare att illustrera förhållandet mellan hybridregimsbegreppet och empiriska mått på detta fenomen. Den analysmodell som konstrueras bygger på en granskning av fyra dimensioner – vilka tillsammans kan uppfattas som stommen i en definition av en «hybridregim» – hämtade främst från Steven Levitsky och Lucan A. Way (2002).

Formellt sett fria val utgör den första av dessa dimensioner. I en auktoritär regim – som Vitryssland – är val närmast en fasad som enbart fyller en legitimerande funktion: här förekommer ingen verlig konkurrens om makten. Den opposition som eventuellt tillåts är i praktiken starkt begränsad och utsatt för en kraftig kontroll och/eller repression. Oberoende medier lyser till stora delar med sin frånvaro. I en hybridregim, däremot, spelar val en reell politisk roll. Utgången av valen är inte helt given på förhand – oppositionen *kan* få till stånd ett regimskifte. Den sittande regimen försöker förhindra detta med hjälp av orättvisa mediekampanjer, hot eller begränsad manipulation av valresultaten. Presidentvalet i Ryssland 2004 skulle kunna tas som exempel, där den sittande regimen och presidenten segrade, åtminstone delvis med hjälp av sådana icke-demokratiska metoder. Vi har dock tidigare kunnat observera en rad valnederlag för den sittande regimen i liknande system: i Serbien år 2000, i Georgien i 2003, i Ukraina 2004 och i Kirgizistan i 2005. Val framstår därför som en kritisk komponent i en analys av hybridregimens funktionssätt (jfr McFaul 2002, Levitsky & Way 2002, Schedler 2002).

Analysmodellen kommer även att beakta relationen mellan den *exekutiva* och den *legislativa* arenan. Starka presidentmakter och svaga parlament har exempelvis varit den dominerande trenden i det postsovjetiska området (Sedelius 2006). Vad det handlar om, mer generellt, är legislaturens möjligheter att balansera exekutivmakten och dess möjligheter att fungera som ett forum för en reell politisk opposition (Levitsky & Way 2002, Carothers 2002).

Medias ställning blir vår tredje dimension. Enligt litteraturen

skulle man i en hybridregim förvänta sig tydliga inslag av regimkontrollerade media, eller hot och våld riktat mot kritiskt undersökande journalister (Diamond 2002, Levitsky & Way 2002).

Vi kommer till sist även att beröra *det civila samhället*. I detta sammanhang är det viktigt att notera hur en hel rad semiauktoritära regimer under senare år allt tydligare kommit att motsätta sig internationellt demokratibistånd, riktat till civilsamhällesorganisationer. I en artikel i *Foreign Affairs* har Thomas Carothers (2006) talat om «the backlash against democracy promotion» i länder som Ryssland, Vitryssland, Kazakstan, Uzbekistan och Tadzjikistan. Männskorättsorganisationer har utsatts för ökad kontroll, hot eller fysiskt våld. Behandlingen av sådana internationella organisationer i samband med presidentvalet i Vitryssland i mars 2006 är talande. Det lagförslag som Putin drev igenom i Ryssland i januari 2006 – som i praktiken innebär en tydlig begränsning av utländska männskorättsorganisationers handlingsutrymme – är också ett exempel på samma tendens.

Vi har här valt att operationalisera dessa fyra dimensioner genom olika delkategorier i de demokratiindex som vi refererat till ovan. Det ska noteras att dessa dimensioner i princip skulle kunna operationaliseras med hjälp av helt andra indikatorer, men att vi för enkelhetens skull har valt att utnyttja just de index som vi redan presenterat. Syftet är som redan påpekats att i mer allmänna termer diskutera den mätproblematik som är förknippad med empiriska studier av «hybridregimer», och inte nödvändigtvis att avgöra om det ena eller det andra landet i Östeuropa passar in i den arbetsdefinition som här används, som alltså bygger på fyra dimensioner av ett demokratiskt politiskt system.

Den första dimensionen – återkommande val med starka inslag av reell maktkamp – operationaliseras genom delkategorin «fungerande val» på *The Economists* tiogradiga skala (jfr tabell 1). Länder som tilldelas värden från 7 till 10 markeras i tabell 3: vi anger med detta att dessa länder får antas ha *ett* av de kännetecken som enligt litteraturen utmärker en hybridregim.

Ett högt betyg i detta avseende ska dock kombineras med vissa *demokratiska brister*. Den andra dimensionen rör det politiska systemets inre funktionssätt – hur den exekutiva makten balanseras eller begränsas, konstitutionellt eller i praktiken. I de demokratiindex vi har utnyttjat i denna artikel finns olika indikatorer på denna maktbalans. I tabell 3 har vi inkluderat delkategorin om regeringsmakten från *The Economists* index, och markerat de länder som på den tiogradiga skalan tilldelas värdet 6 eller lägre, vilket alltså

Tabell 3. Hybridregimens kännetecken i olika postkommunistiska länder

	Fungerande val (The Economist: 7+)	Maktsbalans (The Economist: 0–6)	Maktsbalans (NiT: 4,5+)	Media (NiT: 4+)	Civil-samhälle (NiT: 3+)	Antal markeringar	Hybrid- profil
Bosnien-Hercegovina	X	X	X	X	X	5	Ja
Georgien	X	X	X	X	X	5	Ja
Moldova	X	X	X	X	X	5	Ja
Montenegro	X	X	X	X	X	5	Ja
Ryssland	X	X	X	X	X	5	Ja
Makedonien	X	X		X	X	4	Ja
Ukraina	X	X	X	X		4	Ja
Armenien		X	X	X	X	4	Nej
Azerbajdzjan		X	X	X	X	4	Nej
Kazakstan		X	X	X	X	4	Nej
Kirgizistan		X	X	X	X	4	Nej
Tadzjikistan		X	X	X	X	4	Nej
Turkmenistan		X	X	X	X	4	Nej
Uzbekistan		X	X	X	X	4	Nej
Vitryssland		X	X	X	X	4	Nej
Serbien	X	X		X		3	–
Albanien	X	X				2	–
Bulgarien	X	X				2	–
Rumänen	X				X	2	–
Estonia	X					1	–
Kroatien	X					1	–
Lettland	X					1	–
Litauen	X					1	–
Polen	X					1	–
Slovakien	X					1	–
Slovenien	X					1	–
Tjeckien	X					1	–
Ungern	X					1	–

här tolkas som ett uttryck för att dessa länder uppvisar allvarliga brister i detta avseende (som till exempel otydliga mekanismer för insyn och demokratisk kontroll av regeringsmakten). Vi har också inkluderat motsvarande indikator från *Nations in Transit*-rapporten, för att validera utfallet. Det ska noteras att demokratiskalan här är omvänt, och sträcker sig från 1 (positivt) till 7 (negativt). De länder som markeras i tabell 3 ligger alla på värdet 4,5 och högre. Detta värde är valt utifrån medianvärdet i tabell 2 (kategorin «demokrati på centralnivå»), vilket ligger just på 4,5.

Den tredje dimensionen i vår analys rör medias ställning. Existerar pressfrihet, eller försöker den sittande regimen kontrollera media, genom hot och påtryckningar? Vi har här utgått ifrån

mediekategorin i *Nations in Transit*-rankningen (tabell 2). På den sjugradiga skalan har vi – återigen utifrån medianvärdet som referenspunkt – satt 4,0 som en brytpunkt. Länder med detta värde eller högre har markerats i tabell 3.

Den fjärde och sista dimensionen i vår analysmodell har att göra med det civila samhällets funktionssätt. Vi har också här utgått ifrån det delindex som ingår i NiT (tabell 2) och i tabell 3 markerat de länder där civilsamhällsbetyget hamnar på värdet 3 eller högre.

Sammanfattningsvis får vi så en bild av de länder i Central- och Östeuropa där vi finner det mönster som enligt forskningslitteraturen ska vara utmärkande för hybridregimer – fungerande val i kombination med vissa demokratiska brister. De länder i tabell 3 som erhåller 4–5 markeringar kan åtminstone preliminärt sägas ha den «hybridprofil» som vi här är intresserade av. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att konstruktionen av tabellen tillåter att länder kan samla på sig 4 kryss, oavsett om de anordnar fungerande val eller inte. I tabell 3 har det därför gjorts ett förtigligande i den sista kolumnen, där det anges huruvida länderna ifråga passar hybridprofilen eller inte. Länder med 4–5 markeringar anses enbart kvalificera för denna etikett under förutsättning att ett av kryssen sitter i den första kolumnen (vilket alltså indikerar förekomsten av åtminstone någorlunda fria val). Efter denna kontroll kvarstår sju länder som tycks motsvara litteraturens hybridregimer: Bosnien-Hercegovina, Georgien, Makedonien, Moldova, Montenegro, Ryssland och Ukraina.

Vi har också gjort en sista kontroll av detta urval, genom att se på hur den politiska situationen i landet har förändrats över tid. Syftet med detta är att kontrollera för *beständighet*: vi vill enbart ha med regimer som kan anses ha konsoliderats i någon mening. Vi har i detta sammanhang utgått från NiT-rapporternas sammanfattande «demokrativärden» under mätperioden 1999–2006, och tillåtit en variation på högst plus/minus 1 på den sjugradiga skalan. En sådan kontroll visar att Bosnien-Hercegovina och Ryssland i viss mån bryter mot detta beständighetskrav, men att länderna ändå kan sägas ha relativt oförändrade värden åtminstone sedan 2001.

Tabell 4 sammanfattar resultaten av den empiriska studien, där sju länder alltså har identifierats som hybridregimer. Överensstämmelsen med de klassificeringar som görs av *The Economist* och *Nations in Transit* är långt från perfekt, även om det finns en viss överlappning (Georgien, Moldova, Ryssland, Ukraina och Bosnien-Hercegovina). Detta illustrerar den mätproblematik som finns: vad som är och inte är en «hybridregim» kommer ytterst att bero

Tabell 4. Hybridregimens kännetecken i olika post-kommunistiska länder

	Denna artikel	The Economists demokrati-index	Nations in Transit
Georgien	X	X	X
Makedonien	X		
Moldova	X		X
Ryssland	X	X	
Ukraina	X		X
Montenegro	X		
Bosnien-Hercegovina	X	X	X
Albanien		X	
Armenien		X	
Kirgizistan		X	

på hur vi som forskare väljer att operationalisera begreppet och, naturligtvis, hur vi väljer att vikta de olika komponenter som ska ingå i vår definition. Är exempelvis en dåligt fungerande mediesituation en mer allvarlig brist än ett svagt utvecklat civilsamhälle? Här finns utrymme för en viss godtycklighet, som vi har sett, även om forskningslitteraturen hjälper oss att identifiera de relevanta dimensionerna (val, mediesituation, den demokratiska kontrollen av re-

geringsmakten, samt civilsamhället). Poängen med att ändå ägna sig åt denna typ av klassificeringar är att det hjälper oss att överbrygga avståndet mellan det teoretiska hybridregimsbegreppet och empiriska mått på samma fenomen: hybridregimer är trots allt någonting annat än bara länder som hamnar inom ett visst intervall i olika demokratiindex (jfr Schedler 2006).

Avtalade reflektioner

I denna artikel har fokus legat på «hybridregimer», ett begrepp som relativt nyligen har introducerats i studiet av den politiska utvecklingen i Östeuropa. Resonemanget har kretsat kring frågan om begreppets användbarhet i empiriska studier. Genom att utnyttja ett par framträdande internationella demokratiindex har vi kunnat illustrera en potentiell mätproblematiske: det finns en risk för att hybridregimer blir ett vagt begrepp, eftersom det i praktiken kan användas som benämning på olika slags bristfälliga demokratier eller semiauktoritära regimer som uppvisar helt skilda kännetecken.

Utgår vi enbart från de etablerade demokratimätningarna, betyder hybridregimer ingenting annat än att länderna ifråga befinner sig inom ett visst mer eller mindre godtyckligt definierat intervall på den demokratiskala som används. Samstämmigheten mellan olika demokratiindex är dessutom dålig, vilket kanske inte är helt oväntat. I en kritisk granskning av olika internationella demokratiindex har Axell Hadenius och Jan Teorell (2004) visat att den samstämmighet som olika index kan uppvisa, till betydande delar gäller enbart för

extremvärden. Länder som Nordkorea och Turkmenistan kommer alltid att befina sig på ungefär samma avstånd från länder som Norge och Schweiz, oavsett index. Är vi ärenemot intresserade av bristfälliga demokratier och semiauktoritära regimer, blir valet av index mer kritiskt.

Samtidigt är en av artikelns poänger att begreppet «hybridregim» är ett väldigt bra bidrag till forskningen om länderna i Östeuropa. Begreppet tvingar oss som forskare att reflektera över vissa utgångspunkter i den konventionella demokratiseringslitteraturen, där den empiriska analysen av demokratins utveckling följer ett ibland nästan deterministiskt upplägg, där regimförändringar alltid antas gå från diktatur till demokrati via ett sammanbrott, en transitionsfas och en konsolideringsfas. Ett annat sätt att uttrycka det, är att det handlar om valet av perspektiv. Om vi ansluter oss till det konventionella transitionsparadigmet – som har använts för att studera exempelvis de centraleuropeiska ländernas väg från kommuniststater till EU-medlemmar – innebär det att vi studerar postkommunistiska *demokratiseringsprocesser* som på olika sätt har stött på hinder. Underförstått är att vi vet ungefär var utvecklingen ändå är på väg: från kommunism till demokrati och marknadsekonomi (jfr Saxonberg & Linde 2003). Föreställningen om «hybridregimer» ärenemot, hjälper oss att vrida på perspektivet, och istället fokusera på de drag i olika postkommunistiska system som hjälper till att upprätthålla en icke-demokratisk praktik (trots förekomsten av vissa demokratiska procedurer).

Man kan tycka att detta låter tämligen bekant, och sant nog, en näraliggande problematik har diskuterats tidigare inom östeuropaforskningen. Redan på 1990-talet fanns en bitvis animerad diskussion om transitionsparadigmet. Vissa forskare, som kom från den områdesspecifika «öststatsforskningen», ifrågasatte det nyväckta intresset för Östeuropa bland statsvetare åren närmast efter kommunismens fall. Kritiken gick ut på att det fanns en inneboende determinism i statsvetarnas transitionsmodeller, där forskarna anammade ett alltför oproblematiskt förhållningssätt till omvandlingarna. Man utgick – enligt kritikerna – från att man kände till processens slutmål, och att hela den komplicerade omvandlingen från socialism och planekonomi till demokrati och marknadsekonomi reducerades till en enkel process från en punkt A till en punkt B. Diskussionen skulle också kunna beskrivas i termer av skilda vetenskapsteoretiska ståndpunkter och, mer specifikt, som en diskussion om värdet av generella teoretiska modeller: är det meningsfullt att analysera de politiska, sociala och ekonomiska omvandlingarna i Central- och

Östeuropa med teoretiska verktyg som utvecklats i en helt annan historisk och kulturell kontext (Sydeuropa och Latinamerika), eller måste de postkommunistiska omvandlingsprocesserna ses som unika fall? (jfr Ekman & Linde 2002).

Den akademiska debatt som denna artikel knyter an till är dock bredare, och handlar inte om olika skiljelinjer inom ett områdesspecifikt forskningsfält. Det är istället en diskussion som har initierats av amerikanska statsvetare i ljuset av vissa empiriska observationer i den komparativa demokratiseringsforskningen, nämligen de «avstannade» demokratiseringsprocesser som kunnat observeras i en rad länder på senare år, inte minst i det postkommunistiska Europa. Man har noterat att utvecklingen i länder som Ryssland, Georgien och Kirgizistan inte följt den utstakade väg som är underförstådd i «transitionsparadigmet»: transitionsfasen har inte följts av en konsolideringsfas, utan demokratin har tvärtom stött på motstånd. Diskussionen har allt oftare kommit att handla om «stagnation» och «bakslag». Allt detta har samtidigt inneburit att en kritisk granskning av de tidigare utgångspunkterna har initierats (Carothers 2002, Schedler 2006).

En sådan kritisk granskning måste under alla omständigheter ses som ett välkommet inslag i en litteratur som på flera sätt framstår som lite eftersatt eller bristfällig. Demokratiseringsforskningen har exempelvis allt för länge dragits med en brist på teoretisk förnyelse (jfr Linde & Ekman 2006). Det återstår att se om statsvetarna om ett par år kommer att behålla «hybridregimen» som en distinkt icke-demokratisk regimtyp, eller om man i efterhand kommer att betrakta detta som ett modeord, utan bestående värde. I dagsläget framstår det dock som ett användbart begrepp för analyser av den politiska utvecklingen i Östeuropa. Det är också glädjande att notera att man nu på allvar kommit igång med en diskussion om den mätproblematisering som är förknippad med empiriska studier av sådana blandregimer.

Litteratur

- Brooker, Paul (2000) *Non-Democratic Regimes: Theory, Government and Politics*. New York, NY: St. Martin's Press.
- Bunce, Valerie (2000) Comparative Democratization: Big and Bounded Generalizations. *Comparative Political Studies* 33 (6–7): 822–44.
- Carothers, Thomas (2002) The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy* 13 (1): 5–21.
- Carothers, Thomas (2006) The Backlash Against Democracy Promotion. *Foreign Affairs* 85 (2): 55–68.
- Collier, David & Steven Levitsky (1997) Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics* 49 (3): 430–51.
- Diamond, Larry (2002) Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy* 13 (2): 21–35.
- Economist (2006) *The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy* (www.economist.com).
- Ekman, Joakim & Jonas Linde (2002) Svensk östeuropaforskning och det nya Europa. *Nordisk Østforum* 1: 19–32.
- Freedom House (2006) *Nations in Transit: Democratization from Central Europe to Eurasia*. Lanham, MD: Freedom House & Rowman & Littlefield.
- Freedom House (2007) *Freedom in the World. Selected Data from Freedom House's Annual Global Survey of Political Rights and Civil Liberties* (www.freedomhouse.org).
- Hadenius, Axel & Jan Teorell (2005) *Assessing Alternative Indices of Democracy*. Committee on Concepts and Methods Working Papers Series, International Political Science Association (IPSA) (www.concepts-methods.org/papers_download.php?id_categoria=1&título=Political%20Concepts&id_wp=21).
- Huntington, Samuel P. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Karatnycky, Adrian (2002) Making Democratization Work: Overcoming Challenges of Political Transitions. *Harvard International Review* 24 (2): 50–54.
- Karl, Terry Lynn (1995) The Hybrid Regimes of Central America. *Journal of Democracy* 6 (3): 72–86.
- Kuzio, Taras (2005) Regime Type and Politics in Ukraine under Kuchma. *Communist and Post-Communist Studies* 38 (2): 167–90.
- Levitsky, Steven & Lucan A. Way (2002) The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy* 13 (2): 51–65.
- Levitsky, Steven & Lucan A. Way (2005) International Linkage and Democratization. *Journal of Democracy* 16 (3): 20–34.
- Linde, Jonas & Joakim Ekman (2006) *Demokratiseringsprocesser: teoretiska ansatser och empiriska studier*. Lund: Studentlitteratur.
- Linz, Juan J. (2000) *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Linz, Juan J. & Alfred Stepan (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- McFaul, Michael (2002) The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics* 54 (2): 212–44.

- McFaul, Michael, Nikolai Petrov & Andrei Ryabov (red.) (2004) *Between Dictatorship and Democracy: Russian Post-Communist Political Reform*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- McFaul, Michael (2005) Transitions from Postcommunism. *Journal of Democracy* 16 (3): 5–19.
- Saxonberg, Steven & Jonas Linde (2003) Beyond the Transitology—Area Studies Debate. *Problems of Post-Communism* 50 (3): 3–16.
- Schedler, Andreas (2002) The Menu of Manipulation. *Journal of Democracy* 13 (2): 36–50.
- Schedler, Andreas (2006) *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Sedelius, Thomas (2006) *The Tug-of-War between Presidents and Prime Ministers: Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe*. Örebro: Örebro Studies in Political Science 15.
- Way, Lucan A. (2005) Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine. *World Politics* 57 (2): 231–61.

De økonomiske transitions-teorier til serviceeftersyn

Rune Holmgaard Andersen
doktorand, Institut for
statskundskab,
Tartu universitet

Kommunismens fald i Central- og Østeuropa og det nu tidligere Sovjetunionen var en epokegørende begivenhed, der på radikal vis har forandret hverdagen for almindelige mennesker i mere end 25 lande spredt ud over 12 tidszoner. For nogle har den postkommunistiske periode bragt frihed, national selvstændighed og materiel fremgang. For mange andre har kommunismens fald ikke ført til meget andet end økonomisk tilbagegang og øget usikkerhed. Også på den akademiske front har kommunismens kollaps været skelsættende. Nogle forskere vågnede således op og fandt, at objektet for deres studier var forsvundet som dug for solen. For andre åbnede der sig helt nye karrieremuligheder.

Inden for både politologien og den økonomiske videnskab førte sammenbruddet i de kommunistiske regimer til fremvæksten af en enorm mængde litteratur. Denne såkaldte transitionslitteratur blev i starten båret frem af en betydelig grad af optimisme. Kommunismens endeligt blev således set som udtryk for, at verden havde taget et afgørende skridt på vejen mod frihed, velstand og demokrati. Nogle kommentatorer gik endda så vidt som at profetere historiens afslutning (Fukuyama 1992). Politologien indplacerede hurtigt kommunismens fald som en del af den tredje demokratiseringsbølle (Huntington 1991), mens den økonomiske videnskab så planøkonomiernes opløsning som et tegn på markedsøkonomiens universelle sejr. De lande, som før havde påstået at være i besiddelse af et alternativ, så nu også ud til at være på vej mod markedsøkonomi.

Forfatteren vil gerne takke ph.d. Karsten Stæhr samt en anonym fagfælle for nyttige kommentarer.

Optimismen er imidlertid kølnet betragteligt i takt med, at de menneskelige og økonomiske omkostninger er blevet tydelige. Demokratiet har langt fra slættet rod alle steder, og mange lever nu under materielle forhold, der er værre end dem planøkonomien tilbød. Indenfor især den økonomiske transitionslitteratur har det medført en ophedet debat om årsagen til dette resultat.

I denne artikel vil vi tage et kritisk blik på de to teoretiske retninger – chokterapi og gradualisme – der siden begyndelsen af 1990erne har domineret den videnskabelige diskussion af økonomisk transition. Artiklen kan således ses som et indlæg i den stadig voksende transitionslitteratur. I modsætning til hovedparten af de hidtidige bidrag, har vi dog hverken et ønske eller en forventning om at kunne udråbe en vinder blandt de to perspektiver. Vores analyse viser tværtimod, at der kan rejses begrundet tvivl om den videnskabelige validitet af *både* chokterapi og gradualisme. Artiklen åbner dog samtidig op for, at transitionsstudiet kan bringes ud over den mere eller mindre eksplícitte *sui generis* opfattelse, hvor transition ses som en problemstilling, der relaterer sig specifikt til kommunistiske og postkommunistiske lande. Der er således håb om, at studiet af transition på sigt kan udbredes til også at inkludere lande som f.eks. post-Saddam Irak.

Det ortodokse transitionsparadigme – definition, mål og midler

Chokterapi og gradualisme har formet den økonomiske transitionslitteratur i en sådan grad, at næsten alle indlæg i debatten kan siges at være en del af enten den ene eller den anden skole (Benham & Benham 1997: 48–53). De to skoler har generelt betragtet sig som hinandens diametrale modsætninger, og debatten mellem dem har været usædvanlig barsk og ofte med ideologiske undertoner. Den ophedede debat skjuler imidlertid det faktum, at chokterapi og gradualisme langt hen ad vejen bygger på identiske logikker, antagelser og aksiomer. På det overordnede plan er der således bred enighed om, hvorledes emnet skal defineres, hvilke spørgsmål der er legitime at stille og hvordan resultaterne skal fortolkes (se f.eks. Havrylyshyn 2001: 55, Pickel 2002: 111, Marangos 2005: 264). Herved kommer chokterapi og gradualisme i forening tæt på at udgøre, hvad vi i kuhnsk forstand vil betegne som et paradigme.¹ I det følgende vil vi referere til chokterapi og gradualisme som det *ortodokse* paradigm.

1 Se Kuhn (1970 [1962]: 5) for definition af paradigme.

Mere specifikt er chokterapi og gradualisme enige om at se transition som den politisk styrede proces, der leder fra planøkonomi til markedsøkonomi (IMF 2000: 92). Således kalder f.eks. Verdensbanken slet og ret sin 1996 World Development Report – som var helliget udviklingen i de tidligere kommunistiske lande – for *From Plan to Market* (Verdensbanken 1996). Ved på denne måde at definere transition ud fra planøkonomi, kommer studiet af økonomisk transition til at relatere sig symbiotisk til de kommunistiske og postkommunistiske lande. Stanley Fischer *et al.* (1996: 45) anfører eksempelvis, at en komplet liste over transitionslande, ud over de postkommunistiske stater i Central- og Østeuropa og det tidligere Sovjetunionen, tillige bør inkludere lande som Angola, Cuba, Etiopien, Kina, Mozambique og Vietnam. Desuden ligger der i den traditionelle definition af transition en mere eller mindre eksplisit antagelse om, at alle planøkonomiske systemer er underlagt en form for historisk udviklingsdeterminisme, således at også de få tilbageværende marxistisk-leninistiske økonomier før eller senere vil gå over til markedsøkonomi. Udviklingen er måske ikke lineær, men både retningen og endemålet synes givet i den ortodokse litteratur.

En logisk konsekvens af at definere transition som overgangen fra plan til marked er, at alle ikke-kommunistiske lande udelukkes. I den ortodokse «fra plan til marked»-konception må transition derfor betragtes som en *sui generis* problemstilling, relateret specifikt til et forholdsvis begrænset sæt af spatio-temporalt definerede cases, der alle – i hvert fald nominelt – deler en fælles marxistisk-leninistisk historie. Ud fra denne synsvinkel må økonomisk transition derfor ses som et overstået kapitel den dag, der ikke længere findes nogen planøkonomiske lande tilbage.

I både chokterapi og gradualisme ses overgangen fra plan til marked som et strategisk politisk valg, muliggjort af det «mulighedsvindue» som åbnedes ved det kommunistiske regimes sammenbrud (f.eks. Zecchini 1991: 27). David Lipton og Jeffrey Sachs (1990: 87), der var med til at udarbejde det polske reformprogram, omtaler f.eks. kommunismens fald som et «*sine qua non*» for en effektiv overgang til markedsøkonomi. Ved kommunismens sammenbrud var de fleste enige om, at det planøkonomiske system havde overlevet sig selv. Mens plansystemet havde vist sig relativt succesfuldt som økonomisk udviklingsstrategi, var økonomien imidlertid allerede fra slutningen af 1950erne begyndt at miste momentum (Easterly & Fischer 1994: 7, Lavigne 1999: 57). I takt med den stigende økonomiske kompleksitet var økonomien,

som Ludwig von Mises (1990 [1920]) så tidligt som i 1920 havde forudset, blevet gennemsyret af voksende informationsproblemer og dysfunktionelle incitamentsstrukturer (Ericson 1991, Winiecki 2002, Åslund 2002: kap. 2). Imod slutningen af 1980erne var situationen i både Sovjetunionen og i de øst- og centraleuropæiske vasalstater således præget af stagnation, kronisk varemangel, teknologisk tilbageståenhed og et enormt spild af ressourcer. Investeringsniveauet var højt, men bidrog kun ringe til den økonomiske vækst, og samtidig må store dele af produktionen betragtes som ren og skær værdidestruktion (Åslund 2002: kap. 4).

I betragtning af at især Sovjetunionen rådede over både umådelige ressourcer og en generelt veluddannet arbejdsstyrke, var der rum for væsentlige pareto-forbedringer. En overgang til markedsøkonomi blev dog set som en nødvendig betingelse for at revitalisere de postkommunistiske landes økonomier, således at levestandarden over tid ville kunne bringes nærmere de vestlige landes niveau.

Selvom chokterapeuter og gradualister – som vi skal diskutere nedenfor – er fundamentalt uenige i spørgsmålet om rækkefølgen og hastigheden af markedsreformernes implementering, er der dog generelt enighed om reformernes konstituerende elementer. For begge skolers vedkommende gælder det således, at opbygningen af en markedsøkonomi kræver reformer indenfor fire overordnede politiske indsatsområder: makroøkonomisk stabilisering, intern og ekstern liberalisering, privatisering og opbygning af markedsunderstøttende institutioner. Denne pakke var i vidt omfang inspireret af 1980ernes reformer i Latinamerika.

Det transitionelle spil – strukturelt udgangspunkt, strategier og aktører

Transitionerne tager, som det fremgår af den ortodokse definition, strukturelt afsæt i en fungerende planøkonomi. De nye postkommunistiske magthavere antages således i udgangspunktet at stå overfor valget mellem henholdsvis at bevare status quo, dvs. det planøkonomiske system, eller at gennemføre en transition til markedsøkonomi. Hvis reformpolitikerne vælger transition, vil de efterfølgende skulle tage stilling til hvorledes den skal gennemføres. De ortodokse skoler åbner her op for to mulige strategier: en radikal tilgang – chokterapi – hvor alle reformpakkens elementer igangsættes samtidigt og gennemføres med størst mulig fart, eller en mere koordineret skridtvist tilgang – gradualisme.

I realiteten lægger de to skoler dog mere vægt på den hastighed, hvormed det udgående system bør nedbrydes end på de positive «markedsskabende» effekter af reformerne. Gradualisterne anerkender således fuldt ud markedsøkonomiens effektivitetsmæssige overlegenhed i forhold til planøkonomi, og der synes heller ikke at være nogen principiel modstand mod at implementere markedsreformerne så hurtigt som muligt. Joseph Stiglitz – en af de fremmeste fortalere for en graduel tilgang – erkender f.eks. at:

Standard neoclassical theory argues that for a market economy to work well (to be Pareto efficient), there must be both competition and private property (the «Siamese twins» of efficient wealth creation). Both are required, and clearly, if one could wave a magic wand and instantaneously institute both, one would presumably do that (Stiglitz 1999: 5).

Forskellen ligger i hvad de to skoler, givet den sociale virkelighed, vurderer er gennemførligt. I modsætning til chokterapi, der ikke mener det udgående system kan omstyrtes hurtigt nok, lægger den graduelle skole afgørende vægt på, at de planøkonomiske institutioner kun bør nedbrydes i takt med, at nye markedsinstitutioner bliver klar til at tage over. Gradualisternes argument er, som vi skal komme ind på nedenfor, at man derved kan holde de intertemporale sociale omkostninger ved transitionen nede. Det er på denne baggrund rimeligt at betragte de to strategier som udtryk for forskellige opfattelser af, hvor hurtigt det udgående plansystem skal nedbrydes. På den ene side ønsker fortalere for chokterapi en *ukonditionel* nedbrydning af den gamle planøkonomi, mens gradualisterne, på den anden side, lægger op til en *konditionel* demontering i takt med at de nye markedsøkonomiske institutioner implementeres.

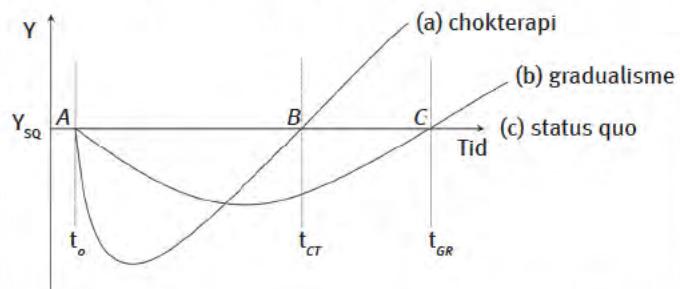
I begge skoler antages valget af transition at medføre samfunds-mæssige omkostninger i form af et midlertidigt fald i produktionen.² Selvom markedsreformerne vil have en effektivitetsforbedrende effekt, vil reformernes schumpeterske *creative destruction* være præget af inertি. Dette betyder, at der vil gå en vis tid, inden fordelene ved markedsreformerne er i stand til at opveje produktionstabet i den gamle statslige sektor. Som illustreret i figur 1 antages dynamikken i denne *transitionelle recession* at afhænge af, hvor intensivt reformpakken implementeres: Jo hurtigere det gamle system nedbrydes, jo større vil det initiale produktionsfald blive. Langsom-

2 Transition kan på denne måde ses som en investeringsbeslutning, hvor forbrugsmuligheder må opgives på kort sigt for at sikre velfærdsforbedringer på længere sigt.

mere reformer vil derimod føre til en længerevarende recession. Chokterapi forventes således at føre til en dyb, men kortvarig produktionsnedgang (V-formet output trend), mens gradualisme på den anden side vil blive ledsaget af en mildere men længerevarende økonomisk afmatning (U-formet output trend) (se f.eks. Przeworski 1991: kap. 4 for en tidlig analyse).

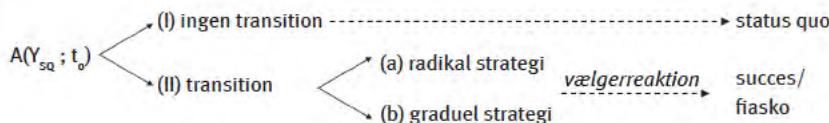
Der er også langt hen ad vejen sammenfald i den politisk-økonomiske model, som de to ortodoxe skoler lægger til grund for deres respektive politikanbefalinger. Både chokterapi og gradualisme ser generelt implementeringen af reformpakkerne som et spil mellem tre aktørgrupper. Den første gruppe består af de postkommunistiske reformpolitikere (og deres vestlige rådgivere). Disse antages at ville maksimere det langsigtede samfundsmæssige velfærdsniveau. Da det er de postkommunistiske reformpolitikere, som har initiativretten, er det også dem, der skal foretage de to konsekutive valg mellem først *transition* vs. *status quo* og derefter *chokterapi* vs. *gradualisme*. Overfor reformpolitikerne står medlemmerne af den gamle magtelite – den såkaldte nomenklatura. Denne gruppe spiller ingen direkte rolle, men står dog på spring for at rulle markedsreformerne tilbage til *status quo*, skulle den tredje gruppe – vælgerne – trække deres støtte til reformpolitikerne tilbage. Vælgerne ses generelt som en gruppe kortsynede egotropiske individer, der enten belønner eller straffer de siddende magthavere, alt efter om deres personlige forbrugsmuligheder går op eller ned. Den transitionelle recession må således, *ceteris paribus*, antages at påvirke vælgernes opbakning

Figur 1. Stiliseret model over sammenhængen mellem strategivalg og økonomisk output under transition*

* Adapteret efter Przeworski (1991: 163)

Figur 2. Det ortodoxe transitionsspil

til reformpolitikerne negativt. Lidt lakonisk kan man karakterisere de tre aktørergrupper som henholdsvis de gode, de onde og de utaknemmelige.

I figur 2 har vi forsøgt at illustrere det ortodokse transitions-spil som et spilteoretisk træ. I udgangspunktet – $A(Y_{SQ}; t_0)$ – står reformpolitikerne overfor valget mellem (I) ingen transition og (II) transition. Status quo – dvs. det hidtidige planøkonomiske system – bevares, hvis politikerne vælger ikke at påbegynde en transition. Hvis reformpolitikerne derimod vælger transition, vil de blive præsenteret for valget mellem at implementere reformprogrammet gennem (a) en radikal strategi eller (b) en graduel strategi.³ Valget af implementeringsstrategi antages, som beskrevet, at have indflydelse på de intertemporale sociale omkostninger og derved også på vælgernes opbakning. Da gennemførelsen af transitionen som minimum kræver, at reformpolitikerne ikke stemmes fra magten, før reformerne er irreversible, tillægges vælgernes reaktion afgørende betydning for transitionens succes.

For at finde den optimale løsning på transitionsspillet må reformpolitikerne benytte sig af baglæns induktion. Således skal politikerne, inden de beslutter, hvorvidt de vil påbegynde en transition eller ej, forsøge at gøre sig klart, hvordan vælgerne vil reagere i forhold til de enkelte valgmuligheder. Hvis vælgerne formodes at ville stemme reformpolitikerne ud af regeringen, uanset hvilken af de to reformstrategier der måtte blive valgt, vil den optimale strategi være at bevare status quo.

Ifølge de ortodokse teorier er det afgørende for gennemførelsen af transitionen, at reformpolitikerne sikrer en synkronisering af den politiske og den økonomiske business-cykel, således at risikoen for at vælgerne stemmer dem fra magten minimeres. Vandene deler sig imidlertid, når det kommer til antagelserne om vælgernes intertemporale indflydelse på den første politik. Chokterapi opererer således med en betydelig længere valgcyklus end gradualisterne.

Chokterapi forudsætter, at vælgerne udøver deres indflydelse retrospektivt ved førstkommende ordinære valg. For at undgå at blive stemt ud af regeringskontorerne skal reformpolitikerne derfor sikre, at reformernes positive effekter har manifesteret sig for et flertal af befolkningen inden valgperiodens udløb. Målet er at få knækket kurven inden valget, og den optimale strategi er derfor at få implementeret så mange reformer så hurtigt som muligt. Skulle

3 Se Dehejia (2003) for en lignende analyse. Se desuden Przeworski (1991: 162–67) og Åslund *et al.* (1996: 163f).

reformpolitikerne alligevel tabe valget til den gamle garde, har den radikale strategi dog den – fra reformpolitikernes synspunkt – positive bivirkning, at omkostningerne ved at vende tilbage til planøkonomi vil være betydelig højere, end hvis man havde ført en mere gradvis reformpolitik (IMF 2000: 92). Udover at forbedre chancerne for genvalg ved næste valg, antager tilhængerne af den radikale strategi, at man på denne måde vil kunne «forsikre» reformerne mod evt. reaktionære kræfters forsøg på at rulle dem tilbage til status quo.

Gradualisme opererer generelt med en mere direkte demokratiopfattelse. Vælgerne antages at stemme prospektivt, og alle reformtiltag skal på et hvilket som helst tidspunkt have opbakning fra mindst et flertal af de berørte borgere (se f.eks. Fernandez & Rodrik 1991, Dewatripont & Roland 1992, 1995, Roland 2000). Indenfor gradualisme tillægges politikerne derfor betydelig mindre spillerum end i chokterapi. Således er reformpolitikken de facto til konstant afstemning blandt vælgerne, og reformer, som på kort sigt forringør forbrugsmulighederne for et flertal af befolkningen, vil derfor næppe kunne gennemføres, uanset om de på længere sigt ville føre til store generelle velfærdsforbedringer.

For at undslippe denne såkaldte status quo bias (Fernandez & Rodrik 1991), er det vigtigt, at reformerne koordineres, således at velfærdsforringelserne på et hvilket som helst tidspunkt højst rammer et mindretal af vælgerne. For at sikre dette anbefaler gradualisterne, at man følger en tostrengsstrategi, hvor markedsystemet opbygges sideløbende med det eksisterende plansystem. Plansystemet skal derfor kun nedbrydes i takt med, at de nye markedsøkonomiske institutioner er klar til at tage over. Selvom der er alternativomkostninger forbundet med således at lade de dysfunktionelle planøkonomiske strukturer forblive operationelle i længere tid, antages det, at man herved kan undgå et paralyserende økonomisk kollaps. Herudover argumenterer gradualisterne for, at strategien giver politikerne mulighed for at korrigere de fejl, der nødvendigvis må opstå i løbet af processen. Den kinesiske reformproces, der blev igangsat af Deng Xiaoping i 1978, anvendes ofte som illustration på den graduelle strategis overlegenhed.

Præskription og videnskabelighed

Både chokterapi og gradualisme har et klart præskriptivt sigte. Litteraturen har således fokuseret på den optimale strategi for de postkommunistiske landes overgang fra plan til marked. Mange

af de mest prominente forskere indenfor området har i den forbindelse fungeret som officielle rådgivere for de postkommunistiske regeringer, mens endnu flere har bidraget på skrift med diverse policy-anbefalinger. Det videnskabelige samfund er på denne måde blevet en integreret del af det selv samme forskningsobjekt, som de har sat sig for at studere, og har dermed også påtaget sig en rolle, som potentielt kan medføre et moralsk medansvar for reformernes endelige udfald. Hvis Joseph Stiglitz (1999) således har ret i, at den forføjede russiske transition skyldes de vestlige rådgiveres brug af den «forkerte lærebog», kunne man – som Steven Rosefield (2001a: 1160ff) – argumentere for, at disse rådgivere også har et medansvar for den overdødelighed på anslægt 3,4 millioner personer, som blev registreret i Rusland i perioden fra 1990–98. Vi vil ikke involvere os i spørgsmålet om sådanne beskyldninger er berettiget eller ej. Meningen er blot, at illustrere hvad medlemmerne af det videnskabelige samfund risikerer at blive tilskrevet, hvis de træder over på den «forkerte» side af Webers skillelinie mellem *er* og *bør*.

Præskriptive teorier, som dem der fremføres i transitionslitteraturen, indeholder per definition en videnskabeligt set ubegrundelig værdidom, og man kan på den baggrund stille sig tvivlende overfor, om man overhovedet kan betragte dem som del af videnskabens genstandsfelt. Dette er f.eks. opfattelsen hos Andreas Pickel (2002), som mener, at vi er nødt til at karakterisere det teoretiske indhold af den økonomiske transitionslitteratur som politisk snarere end videnskabeligt.

Skulle vi alligevel acceptere præskriptive teorier som videnskabeligt gyldige, bør vi som minimum forlange, at de er i stand til at opfylde visse forholdsvis strenge kvalitetskrav. Det er således relevant at betragte præskriptive teorier som værende af højere orden end henholdsvis prædiktive og deskriptive teorier. Vi bør derfor kræve, at sådanne teorier – med en rimelig grad af præcision – er i stand til både at forudsige effekten af deres anbefalinger *ex ante* og forklare det faktiske resultat *ex post*. Man skal således kunne gå fra det præskriptive niveau til såvel det prædiktive som det deskriptive niveau, uden i den forbindelse at være nødsaget til at inddrage yderligere antagelser eller teori. Nogen vil måske mene, at dette krav, givet kompleksiteten af den sociale virkelighed, er for strengt. På den anden side, hvis teorierne ikke er i stand til at opfylde denne betingelse, er det ensbetydende med, at man ikke er i stand til at forudsige effekten af dette eller hint forslag. Uanset hvilke akademiske titler man end måtte kunne smykke sig med, vil man i dette tilfælde næppe være en bedre rådgiver end en hvilken

som helst lægmand. Hvis en teori således kan falsificeres på enten det deskriptive eller prædiktive niveau, kan vi derfor også umiddelbart erklære den for ugyldig på det præskriptive plan.

Resultatet af transitionen ifølge de ortodokse teorier – hvem har skylden?

Som logisk følge af den frihed de ortodokse teorier tillægger reformpolitikerne i forbindelse med valget mellem transition og status quo, skulle vi alt andet lige være optimistiske omkring udfaldet af de postkommunistiske transitioner. Hvis ikke udsigten til succes i udgangspunktet var god, ville det være optimalt at vælge at bibeholde status quo. Litteraturen har dog generelt måttet erkende, at resultaterne i mange af de postkommunistiske lande, på i hvert fald kort og mellemlang sigt, ikke har levet op til forventningerne. Recessionen har været både dybere og mere langvarig end først antaget (Verdensbanken 2002: 3, Rodrik 2006). Mens en sådan erkendelse normalt ville føre til en mere eller mindre fundamental revurdering af det underliggende teoriapparat, har dette ikke været tilfældet indenfor den ortodokse transitionslitteratur.

I stedet for at gå tilbage og se på validiteten af præskriptionernes teoretiske grundlag, har de to skoler rettet skytset imod hinanden, tilsyneladende ud fra den metodisk set temmelig obskure antagelse, at man, ved at tilbagevise modpartens argument, kan bevise rigtigheden af sit eget. De skuffende resultater tilskrives i den forbindelse enten forkerte politiske valg eller mangelfuld implementering af ellers korrekte råd. Mark Kramer (1999: 26–29), en tilhænger af chokterapi, argumenterer f.eks. for, at «shock therapy was never implemented in Russia despite the rhetoric to the contrary» og at «the primary blame for Russia's failure to pursue shock therapy lies with the Russian government itself, and specifically with Yeltsin. (...) a more courageous and far-sighted leader might well have succeeded». Heroverfor fremfører gradualisten James Millar (1994) det diametralt modsatte argument nemlig, at «shock therapy destroyed the old system, but could not create a new one» og at «Russia and the other CIS states have become victims of the strong contemporary strain of utopian capitalism that underlies IMF and World Bank policies and the advice that many Western advisors urged upon Russia's radical reformers».⁴

4 Se også Yavlinsky & Braguinsky (1994: 90), Kolodko (1999), Stiglitz (1999), Nekipelov (2000) og Rosefield (2001b) for lignende indlæg rettet imod chokterapi.

Der kan være mange forklaringer på, hvorfor der er opstået så modstridende opfattelser af forhold, som ellers burde være af faktuel målbar karakter. At den russiske transition f.eks. kan påstås at have været både radikal og graduel, kan måske ses som en konsekvens af problemstillingens empiriske kompleksitet i kombination med en generel mangel på accepterede standarder for, hvordan de enkelte strategivalg skal operationaliseres og måles. Der synes dog at være en udbredt tendens til at deducere sig frem til det politiske valg ved at se på det faktiske resultat af reformerne: Hvis reformniveauet i et land på et givent tidspunkt halter bagefter reformniveauet i andre lande, ses dette således ofte som udtryk for at man i det første tilfælde har *valgt* at følge en mere graduel reformtilgang end i de højere scorende lande.

Som David Easton (1979 [1965]: 351f) imidlertid gør opmærksom på, kan vi ikke sætte lighedstegn mellem *policy output* (det politiske valg) og *policy outcome* (resultat af det politiske valg). Meget kan således ændre sig i løbet af implementeringsfasen. I betragtning af de postkommunistiske landes ekstremt ustabile politiske, administrative og finansielle forhold i de tidlige 1990ere, bør det næppe komme som nogen overraskelse, hvis der opstod væsentlige problemer i forbindelse med implementeringen af politiske beslutninger. Ved at sætte lighedstegn mellem *policy output* og *policy outcome* er der således stor risiko for, at den afhængige variabel bliver kontamineret af den uafhængige variabel, og at man derigennem kommer til at drage tautologiske fejlslutninger.

Den åbenlyse uenighed mellem chokterapi og gradualisme om hvordan de postkommunistiske økonomiske transitioner skal udlegges, kan imidlertid også dække over mere eller mindre bevidste forsøg på at beskytte de respektive teorier mod falsifikation. Mens det sandsynligvis hører til den menneskelige natur at udvise en vis uvilje imod at opgive en tankegang, som man igennem længere tid har antaget var sand, synes det videnskabelige samfunds direkte involvering i de postkommunistiske transitioner at have skabt yderligere incitamenter til at undgå falsificering. Der er, som nævnt, ikke langt fra at rådgive politikere i en bestemt sag til også at måtte pådrage sig et medansvar for de resultater, som denne rådgivning fører med sig, det være sig i positiv eller negativ retning. Der er store personlige og prestigemæssige interesser på spil, og det kan ikke afvises at dette har spillet ind på den teoretiske udvikling – eller mangel på samme – indenfor den økonomiske transitionslitteratur.

Det institutionelle kollaps – endogent eller eksogent?

Der er adskillige analytiske punkter, hvorpå man kan kritisere de ortodokse teorier. Det er f.eks. relevant at stille sig tvivlende overfor det plausible i litteraturens antagelser om de politiske aktørers incitamenter. Er det eksempelvis rimeligt at antage, at de postkomunistiske reformpolitikere per definition vil fremme en politik, der på sigt vil maksimere den samfundsmaessige velfærd? Og, kan vi derefter karakterisere det som en *politisk fejl* – som de ovenstående citater indikerer – hvis de beslutninger, de postkommunistiske magthavere tager, afviger fra den politik, vi opfatter som værende til samfundets bedste? Af pladshensyn skal vi ikke gå dybere ind i disse spørgsmål her. Det synes dog oplagt, at skulle man vælge at svare ja til de to førnævnte spørgsmål, vil man sandsynligvis også være nødsaget til at skulle svare ja til spørgsmålet, om reformpolitikere af natur adskiller sig fra «almindelige» mennesker. Eller sagt på en anden måde, så synes de ortodokse teoriers antagelse om reformpolitikernes sociotropiske handlen at bryde med den økonomiske videnskabs generelle *homo oeconomicus* antagelse.⁵

I det følgende skal vi se nærmere på årsagerne til det økonomiske kollaps, som i begyndelsen af 1990erne prægede stort set alle de postkommunistiske lande. Som beskrevet har de ortodokse skoler betragtet det økonomiske morads som en kortsigtet effekt af beslutningen om at erstatte den gamle ineffektive planøkonomi med et, på længere sigt, mere effektivt markedsøkonomisk system. For at denne kausalsammenhæng imidlertid skal kunne betragtes som empirisk valid, må vi – ud over en eller anden form for regelmæssig samvarians mellem de to variabler – som minimum kræve, at årsagen kommer før virkningen (Sellitz *et al.* 1967: 85). Således må den politiske beslutning om at indlede en transition, hvis den ortodokse påstand skal kunne betragtes som valid, nødvendigvis være iværksat *inden* den transitionelle recession sætter ind.

Ved at klassificere alle postkommunistiske lande som transitonelle lader den ortodokse litteratur samtidig den fælles politiske historie dominere andre mere dybtliggende socioøkonomiske forhold. Der både var og er dog enorme strukturelle og økonomiske forskelle mellem de postkommunistiske lande – de repræsenterer langt fra nogen homogen gruppe. I det følgende har vi derfor valgt at begrænse fokuset til de otte postsovjetiske lande Estland, Georgien, Hviderusland, Letland, Litauen, Moldova, Rusland og

⁵ Se Krueger (1990: 13) for en lignende kritik af aktørantagelserne indenfor udviklingsøkonomi. Se endvidere Kurrild-Klitgårds (1998) diskussion af rationalitet og sociotropiske politiske valg.

Ukraine. Disse otte – som vi i det følgende vil betegne som «de udviklede–indlejrede lande» – kan ud fra deres strukturelle og udviklingsmæssige initialbetingelser betragtes som et «most-similar-system» sample. Inden kommunismens sammenbrud var disse lande således alle både forholdsvis komplekse økonomier og fuldt integrerede i det sovjetiske system, og adskiller sig derved signifikant fra såvel de tidligere sovjetrepublikker i Centralasien («uudviklede–indlejrede») som fra de postkommunistiske lande i Centraleuropa («udviklede–mindre indlejrede») (se Andersen 2006: appendiks A1). Mens de i udgangspunktet var hinanden forholdsvis lig, har den postkommunistiske udvikling i de otte lande været højest forskellig.⁶ Selvom de udviklede–indlejrede postkommunistiske lande udgør et forholdsvis lille sample, er der således masser af varians på den afhængige variabel.

Da der, som nævnt, ikke findes nogen generelt accepteret standard for hvornår en transition kan siges at være skudt i gang, er det svært præcist at tidsfæste transitionernes begyndelse. Nogle sætter bekvemt transitionsstarten til 1989 for alle postkommunistiske lande. Dette synes dog at være for tidligt for i hvert fald de postsovjetiske staters vedkommende.

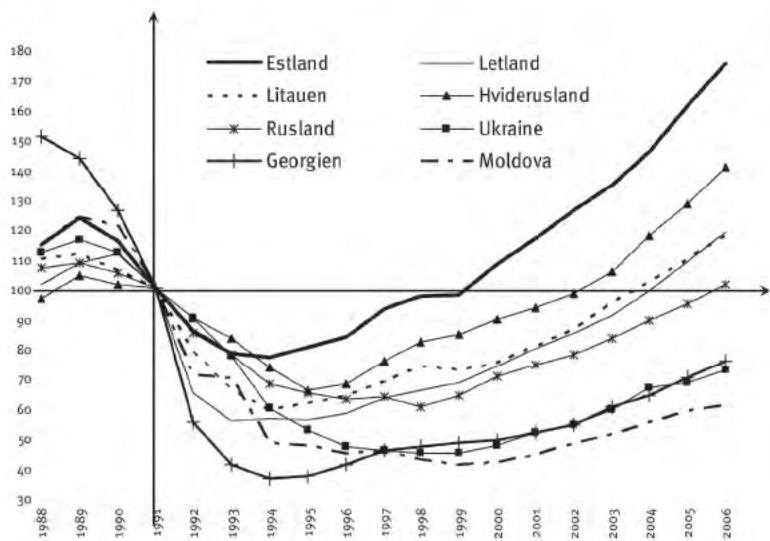
Selvom Mikhail Gorbacjov via sine perestrojka-reformer introducerede visse markedsorienterede mekanismer i den sovjetiske økonomi (såsom at tillade oprettelsen af såkaldte kooperativer og decentraliseret lønfastsættelse), er det næppe rimeligt at se disse som udtryk for en markedstransition i gængs forstand. Målsætningen med perestrojka synes således ikke at have været at omforme den sovjetiske økonomi til en markedsøkonomi, men derimod – som det havde været tilfældet ved alle tidligere reformforsøg – at forbedre effektiviteten *indenfor* rammerne af det planøkonomiske system (Gorbachev 1987: 36–38, Gros & Steinherr 1991: 15–16, Mau 1995). Gorbacjov afviste bl.a. så sent som i september 1990 den såkaldte Sjatalin-plan, der havde til formål at gennemføre en radikal transition af den sovjetiske økonomi i løbet af bare 500 dage (Ellman & Kontorovich 1997: 274). De mange reformpakker som mod slutningen af Sovjetunionens eksistens blev fremlagt, men aldrig implementeret, bør i højere grad ses som forsøg på «crisis management» og ikke et visionært forsøg på at opnå pareto-forbed-

6 De baltiske «succeser» – Estland, Letland og Litauen – har ofte været slægt i hartkorn med de centraleuropæiske lande (se f.eks. Verdensbanken 2002). I udgangspunktet var de tre baltiske lande imidlertid strukturelt langt tættere på f.eks. Rusland eller Ukraine end på Polen eller Ungarn. I de tilfælde, hvor Baltikum er lagt sammen med Centraleuropa, afspejler dette givet at klassificeringer er sket på baggrund af værdien på den afhængige variabel, hvilket Peters (1998: 31) refererer til som en «mortal sin».

riger gennem en overgang til markedsøkonomi (Gros & Steinherr 1991: kap 2, Mau 1995: 401). Den politiske beslutning om at gå over til markedsøkonomi, hvis den da nogensinde er blevet truffet, må således rimeligvis sættes til et tidspunkt *efter* de kommunistiske regimers fald. For de postsovjetiske stater betyder det, at beslutningen om en overgang til markedsøkonomi tidligst kan være taget i slutningen af 1991 eller begyndelsen af 1992.

Figur 3 viser produktionsudvikling i de otte postsovjetiske udviklede-indlejrede lande i perioden fra 1988 til 2006. Grafen er baseret på officielt registrerede data. Indeksset for 1991 er sat til 100, og markerer det tidligst mulige tidspunkt en beslutning om at igangsætte en transition til markedsøkonomi kan være blevet truffet og implementeret. Vi vurderer, at udgangen af 1991 er et meget konservativt estimat.⁷ Herved er det dog ikke sagt, at de otte postkommunistiske lande i vores sample rent faktisk bestemte

Figur 3. Produktionsudvikling i de otte postsovjetiske udviklede – indlejrede lande, 1988–2006 (indeks 1991=100)

Kilde: EBRD (2007), egne beregninger. Data for 2005 og 2006 er henholdsvis foreløbige estimer og EBRDs forudsigelser.

⁷ Fischer & Sahay (2004: tabel 1) sætter f.eks. afskaffelsen af det planøkonomiske system i de tidligere sovjetrepublikker til 1992, dvs. ét år efter det, som i figur 3 er markeret som det tidligst mulige tidspunkt en beslutning om at overgå til markedsøkonomi kunne være iværksat.

sig til at overgå til markedsøkonomi i løbet af 1991. Således synes f.eks. Ukraine først at have fået bare nogenlunde gang i sine markedsreformer efter, at den ellers lidet reformvenlige Leonid Kuchma var blevet valgt til præsident i 1994 (Kubicek 2000: 286). Hvad Hviderusland angår, forbliver det endda højest usikkert, om man dér nogensinde har haft reelle intentioner om at gå over til markedsøkonomi. Den præcise tidsfastsættelse er dog af mindre vigtighed i forbindelse med spørgsmålet om validiteten af den ortodokse påstand.

Som det fremgår af figur 3, falder en stor del af det økonomiske kollaps tidsmæssigt *før* 1991, og kan således ikke forklares som en negativ effekt af markedsreformer. Økonomien begyndte således allerede at kollapse i Estland, Georgien, Hviderusland, Litauen, Moldova, Rusland og Ukraine i løbet af 1989, mens Letland fulgte efter i 1990.⁸ Statistiske efterretninger fra kommunisttiden er imidlertid notorisk berygtede for at overvurdere værdien af det økonomiske output, mens det modsatte generelt synes at gælde for de postkommunistiske produktionstal (se f.eks. Kaufmann & Kaliberda 1996, Johnson *et al.* 1997, Milanovic 1998: 30f, Lavigne 1999: 46, Winiecki 2002, Åslund 2002: 122). Tager man dette med i betragtningen, må vi formode, at det reelle økonomiske tab før 1991 har været langt større end det der fremgår af figur 3, mens tabet for den postkommunistiske periode omvendt har været mindre.

I tabel 1 er den kumulative vækst for perioden fra 1992 til 2006 forsøgt forklaret ved hjælp af et samlet indeks for økonomiske reformer.⁹ Som det ses, findes der, når alle otte lande medtages (øverste

-
- 8 Det er i denne forbindelse værd at bemærke, at hverken Georgien, Hviderusland, Moldova eller Ukraine ifølge Den Europæiske Udviklingsbanks reformindekser (EBRD 2007) havde implementeret nogen som helst former for markedsøkonomiske reformer før 1992. Selvom disse lande ifølge Den Europæiske Udviklingsbank således ikke gennemførte markedsreformer i perioden fra 1989 og frem til udgangen af 1991, havde de dog i samme periode tabt henholdsvis 30,4%, 4,2%, 19,5% og 14,2% af deres registrerede BNP. Disse tab kan umuligt tilskrives de efterfølgende reformer.
- 9 Indekset er et uvejet indeks bestående af otte reformindikatorer: (1) privatisering af små virksomheder, (2) privatisering af store virksomheder, (3) virksomhedsreformer, (4) prisliberalisering, (5) international handelsliberalisering, (6) konkurrencepolitik, (7) reform af banksektoren og (8) reform af finansielle markeder udenfor banksektoren. Selvom disse reformindikatorer lader meget tilbage at ønske sig – f.eks. i forhold til kvaliteten af markedsunderstøttende institutioner – er indeksene dog de mest autoritative longitudinale datasæt der findes. Man kan desuden diskutere, hvorvidt et samlet uvægtet indeks er det bedste mål for transitionens udvikling, eller om man burde vægte nogle reformtiltag højere end andre. Karsten Staehr (2003: 16) konkluderer imidlertid på baggrund af en principal komponentanalyse at det er rimeligt at anvende det samlede indeks som mål for transitionerne. Da der i øvrigt synes at være betydelig komplementaritet mellem de forskellige reformområder, vil der være væsentlige teoretiske problemer i forhold til hvordan en evt. vægtning af de otte indikatorer skal ske. Det skal dog påpeges,

Tabel 1. Sammenhængen mellem markedsreformer og produktionsudvikling*

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006
alle cases								
Koef.	-3,66	8,42	10,79	4,23	4,94	11,49	12,17	13,71
P-værdi	0,818	0,299	0,398	0,770	0,752	0,526	0,552	0,578
R ²	0,010	0,177	0,121	0,015	0,018	0,070	0,062	0,0545
N	8	8	8	8	8	8	8	8
Ekskl. Hviderusland								
Koef.	2,38	13,37	40,74	50,72	48,90	60,33	68,04	86,44
P-værdi	0,891	0,090	0,009	0,012	0,029	0,009	0,006	0,003
R ²	0,004	0,469	0,770	0,744	0,649	0,775	0,802	0,851
N	7	7		7	7			7

*Afhængig variabel: kumulativ vækst i BNP siden 1991; estimationsmetode: OLS.

Kilde: EBRD (2007), egne beregninger.

panel), ingen signifikant sammenhæng mellem markedsreformer og kumulativ vækst i BNP, hverken på kort eller langt sigt. Da samplet er meget lille, kan enkelte outliers have stor indvirkning på resultatet. I tabellens nederste panel har vi således udeladt Hviderusland, da det, som nævnt, er tvivlsomt, om landet nogensinde har taget afgørende skridt imod at implementere markedsreformer. Der er dog stadig ingen statistisk sammenhæng mellem markedsreformer og kumulativ vækst i BNP i begyndelsen af perioden. Fra 1994 opnår markedsreformerne imidlertid stor positiv og signifikant effekt på den økonomiske udvikling (fra og med 1995 på 5% signifikansniveau). På baggrund af tabel 1 er der således intet der taler for, at der skulle være en kortsigtet negativ sammenhæng mellem markedsreformer og økonomisk recession.¹⁰

Validiteten af de to ortodoxe skolers kausalpåstande synes således tvivlsom. Den såkaldte transitionelle recession blev ikke sat i gang af reformer, der havde til hensigt at omforme økonomien fra

at et indeks der alene består af de såkaldte «initial phase reforms» – dvs. privatisering af små virksomheder, prisliberalisering og international handelsliberalisering – ikke ændrer substantielt ved konklusionen i nedenstående analyse.

10 Denne konklusion stemmer godt overens med resultaterne i Havrylyshyn *et al.* (1998), Berg *et al.* (1999) og Havrylyshyn (2001). På basis af en regressionsanalyse inkluderende 25 postkommunistiske lande, konkluderer Havrylyshyn *et al.* (1998: 30) f.eks. at «the stronger results for reform variables in the second period [1994–97] compared to the first period [1991–93] can be interpreted as saying that at first the effect of reform helping slow decline is positive but mild, but over time as reforms continue, their cumulative effect strengthens and leads to recovery or positive growth.»

plan til marked. Der synes heller ikke at være empirisk belæg for antagelsen om en negativ sammenhæng mellem markedsreformer og kumulativ vækst i perioden efter 1991. Dette betyder, at vi næppe kan opretholde hypotesen om, at de postkommunistiske ledere i udgangspunktet stod over for et valg mellem henholdsvis et stabilt status quo og en usikker transition. Enhver stabilitet synes at have været forsvundet længe inden, de postkommunistiske ledere kom til magten.

Selvom det sovjetiske flag fortsatte med at vejre over Kreml i Moskva helt frem til den 25. december 1991, synes det sovjetiske regime som politisk og økonomisk koordinationssystem allerede i løbet af sommeren 1989 de facto at have ophørt med at eksistere.¹¹ Mens regimet tidligere havde været i stand til at opretholde sig selv ved hjælp af et troværdigt «løfte» om at straffe ethvert forsøg på politisk eller økonomisk dissidens, førte introduktionen af glasnost og perestrojka hurtigt til massive antisystemiske protester. Den «repressive kapital», som regimet under Stalin og senere sovjetiske ledere havde opbygget, deprecierede i den forbindelse hastigt, hvilket også spillede over på det økonomiske område. I takt med at det blev mere og mere tydeligt, at styret ikke var i stand til at demobilisere befolkningen på det politiske område, mistede aktørerne også tiltroen til, at regimet ville kunne håndhæve sin monopolstatus indenfor det økonomiske system.

Risiko'en ved ikke at følge partiets påbud var hastigt for nedadgående, og dette fik i vidt omfang aktørerne – både i og udenfor Partiet – til at trække deres arbejdsudbud tilbage, og de, som havde muligheden, begyndte på en spontan privatisering af det ellers nominelt socialt ejede produktionsapparat. Steven Solnick (1998: 34) betegner situationen op til kommunismens endelige sammenbrud som et omvendt «bank run». Økonomien disorganiserede således som følge af de økonomiske aktørersændrede cost-benefit struktur (Blanchard & Kremer 1997). I 1990 var regimet gået så meget i opløsning, at man end ikke kunne opstille et konsistent konsolideret budget for finansåret 1991 (Steinberg 1992: 2, Solnick 1996: 225). Set i dette perspektiv var det økonomiske kollaps ikke en forbıgående negativ effekt af politisk implementerede markedsøkonomiske reformer, men derimod et symptom på et fundamentalt sammenbrud i planøkonomiens underliggende institutionelle logik. Som Mark Harrison konkluderer, så var:

11 Nedenstående analyse bygger hovedsageligt på Harrison (2002) og Beissinger (2002).

the collapse of output that began in 1989 (...) not a transformational recession arising from shock therapy. The economy was not suddenly exposed to market forces and stabilisation policies. The first shock to which the Soviet economy was exposed was not economic but political: the dismantling of the command system. The old transactions mechanism was destroyed, and nothing took its place (Harrison 2003: 11).

På den baggrund ville det også være højest urealistisk at antage, at de postkommunistiske politikere – progressive eller reaktionære – umiddelbart skulle have været i stand til at genetablere plansystemet. Der var ingen «easy return»:

To restore the command system today would require the (...) government to act much tougher – to monitor more thoroughly and increase the size of punishment – compared with the old days, just to restore this reputation. (...) Thus, though the system may have been destroyed in error, deterministic trends have prevented the error from being reversed (Harrison 2002: 426).

En beslutning om at undlade at igangsætte reformer ville på denne måde ikke have sikret de postkommunistiske politikere en «sikker havn». I stedet må vi formode, at økonomien blot ville have fortsat med at disintegrere, indtil den på et tidspunkt havde nået en ny ligevægt i, hvad vi har valgt at betegne som det «institutionelle vakuum». Karakteren af dette institutionelle vakuum kan langt hen ad vejen antages at være sammenligneligt med Hobbes' naturligtstånd (Hobbes 1965 [1651]: kap. 13). De økonomiske aktører vil i denne situation stå over for et fjendtligt miljø, præget af stor usikkerhed, kollektive handlingsproblemer og eksorbitante transaktionsomkostninger, hvor der næppe vil være andre end dem selv og deres nærmeste til at sikre respekten for ejendomsrettigheder og indgåede kontrakter.

I et sådant limbo er der næppe mange, der vil være villige til at foretage langsigtede produktive investeringer endsige indgående kontrakter, der strækker sig over tid og sted (f.eks. Akerlof 1970, Olson 1996). Tværtimod synes den optimale strategi for den enkelte at være en af tre: umiddelbart forbrug, forsøg på sikring gennem private udbydere af sikkerhed (mafia) eller helt eller delvist at føre de værdier man måtte besidde ud af økonomien.¹² Uanset hvilken af disse løsninger aktørerne vælger, må vi formode, at det vil have

¹² Se f.eks. Loungani & Mauros (2001) analyse af kapitalflugten fra Rusland i perioden 1992–98.

betydelige negative konsekvenser for den makroøkonomiske udvikling. Hvis økonomien således ikke inden for kort tid slipper ud af det institutionelle vakuum, vil resultatet blive udbredt hysteresis, økonomisk demodernisering og, følgeligt, en væsentlig forringelse af økonomiens langsigtede vækstpotentiale.¹³ Denne konklusion står i skarp kontrast til det ortodokse paradigmes syn på transition som en pareto-forbedrende øvelse.

En refortolkning

I figur 4 har vi forsøgt at illustrere, hvilke konsekvenser ovenstående analyse har for de ortodokse teoriers anbefalinger. Det eneste, der i princippet er ændret i forhold til figur 1, er, at det institutionelle sammenbrud er gjort eksogent. Recessionen antages således at være en effekt af et eksogent institutionelt kollaps og ikke en følge af markedsreformer.

Punkt A markerer begyndelsen på det institutionelle sammenbrud. Ifølge både Mark Harrison (2002: 424) og Mark Beissinger (2002: 96) kan dette, for Sovjetunionens vedkommende, tidsfæstes til sommeren 1989. Fra dette tidspunkt begynder økonomien at disintegrere, og det makroøkonomiske output vil, hvis der ikke fra politisk hold sættes ind med institutionelle reformer, først stabilisere sig når outputtet har nået det institutionelle vakuum, Y_{iv} . Punkt P_h , svarende til 1991 i figur 3, markerer det *tidligste* tidspunkt, de nye reformpolitikere ville have haft mulighed for at implementere en radikal ukoordineret reformpakke, mens punkt P_1 er det *tidligste* tidspunkt for iværksættelse af et langsommere, men bedre koordineret graduelt reformprogram.

Punkt P_1 ligger tidsmæssigt senere end punkt P_h ud fra den betragtning, at tilrettelæggelsen af et graduelt reformprogram vil være mere tidskrævende end en «all in» strategi. Selvom reformerne kan antages at have en umiddelbar effektivitetsforbedrende virkning, vil produktionen, på grund af inertii, fortsætte med at falde en tid; dog med stadig mindre hast. Som i de ortodokse teorier har vi ladet dette fald være dybere for hurtige reformer end for langsommere reformer. Herved er der taget højde for at «uslebne» ukoordinerede reformer evt. kan komme til at begå et på kort sigt uproduktivt

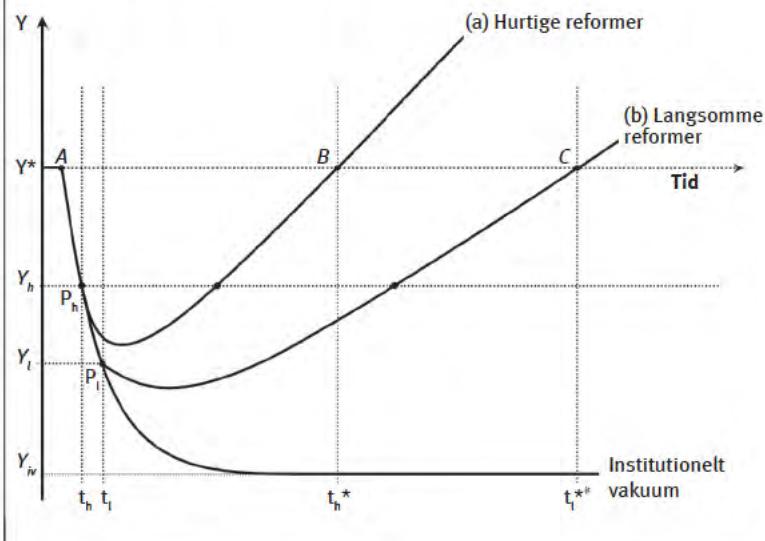
¹³ Ifølge Broeck & Koen (2000: 19) har bl.a. Georgien og Ukraine i den postkommunistiske periode oplevet et signifikant strukturelt skift fra industri og anlægsvirksomhed til landbrug. Dette går imod vores normale opfattelse af modernisering, hvor udviklingen går fra hovedsagelig primær produktion (landbrug, jagt mv.) over industrialisering til en servicebaseret økonomi.

«over-kill». Ligeledes følger vi de ortodokse teoriens antagelse om, at den positive vækst vil være mindre på kort og mellemlang sigt, hvis reformerne implementeres langsomt.

Da det i figur 4 antages, at recessionen udspringer af det institutionelle sammenbrud, og at denne logik ikke ændres alene ved indsættelsen af nye post-kommunistiske magthavere, vil reformer, uanset implementeringshastighed, altid producere et samfundsmæssigt bedre resultat end det såkaldte status quo valg. Jo længere tid der går inden der iværksættes institutionelle reformer, jo større vil det samfundsmæssige tab, alt andet lige, blive. Hurtigere implementering må således antages at reducere de sociale omkostninger, der følger af det systemiske sammenbrud. Desuden må sandsynligheden for at implementeringen af et reformprogram lykkes også formodes at være størst, hvis reformerne gennemføres hurtigt efter det institutionelle sammenbrud er sat ind. Jo længere tid det økonomiske kollaps får lov til at fortsætte, jo færre ressourcer vil der være til at gennemføre institutionsopbyggende reformer med. Dette taler for, at en tidligt implementeret radikal reformpakke vil føre til færre sociale omkostninger, både på kort sigt og på langt sigt, end et bedre koordineret, men senere implementeret, graduelt reformprogram.

Hvad de otte lande i vores sample angår, synes figur 4 at være en bedre repræsentation af virkeligheden end den ortodokse model illustreret i figur 1.¹⁴ Estland, der har udmærket sig med sine hurtige markedsreformer, oplevede både en hurtigere tilbagevenden til vækst og et langt mindre samfundsmæssigt tab end de øvrige

Figur 4. Alternativ stiliseret model over sammenhængen mellem strategivalg og økonomisk output under transition

14 Man skal være opmærksom på, at figuren ikke forklarer hvorfor et givent land følger det ene eller andet spor. Desuden er det værd at bemærke, at vi ikke forudsætter, at de implementerede reformer nødvendigvis er «markedsreformer». Som vi skal argumentere for nedenfor, indikerer den hviderussiske case, at der kan være andre måder at løse de allokeringsproblemer der præger det institutionelle vakuum.

lande, dette både på kort og på langt sigt. Omvendt findes de største sociale tab og de svageste langsigtede vækstresultater i Georgien, Moldova og Ukraine. Resultatet i de to førstnævnte økonomier synes i vidt omfang at være en negativ følge af væbnede uroligheder i starten af den postkommunistiske periode. Ukraines dårlige resultat synes umiddelbart at være et resultat af en langsom og vag reformtilgang, som ikke har været i stand til at stoppe den økonomiske disorganisering.

Hviderusland er et særligt fælde i vores udvalg af postsovjetiske lande. Landet har således kun gennemført meget få markedsreformer, men har, i modsætning til hvad vi skulle forvente, alligevel haft en forholdsvis god vækst. Faktisk bliver Hvideruslands samlede vækst kun overgået af Estlands.¹⁵ Forklaringen synes at være, at Hviderusland, i modsætning til f.eks. Ukraine, rent faktisk formåede at opbygge et nyt institutionelt system til at understøtte den økonomiske allokering. Der er dog langt fra tale om en markedsøkonomi, som de ortodokse teorier ellers antager er endemålet for de postkommunistiske transitioner. Den hviderussiske økonomi ligner således langt mere det system man fandt i Sovjetunionen under Leonid Brejnev's styre, end det vi normalt forstår som markedsøkonomi.¹⁶ Dette indikerer, at markedsøkonomi ikke er den eneste «løsning» på den krise, som de postkommunistiske lande fandt sig selv i ved indgangen til 1990erne.

For de postkommunistiske lande var problemet ikke, at de var underlagt et ineffektivt planøkonomisk system, men derimod at de var hastigt på vej mod at havne i et institutionelt vakuum uden hverken plan eller marked til at forestå den nødvendige økonomiske koordinering. Selvom markedsøkonomi givetvis er den mest effektive måde at sikre høj økonomisk vækst, indikerer det hviderussiske eksempel, at planøkonomi kan være samfundsøkonomisk overlegen i forhold til det tredje alternativ, nemlig det institutionelle

¹⁵ Mange ville hævde, at den hviderussiske succes er en statistisk illusion. Horváth *et al.* (2005: boks 1) konkluderer dog, at de hviderussiske produktionsdata synes at være rimelig pålidelige. Andre har (bort)forklaret Hvideruslands succes ved at henvisе til det faktum, at landet har modtaget store subsidier fra Rusland i form af import af billig energi. Dette kan dog næppe forklare hele succesforskellen mellem Hviderusland og Ukraine. Ukraine modtog således også store indirekte subsidier i forbindelse med import og transit af olie og gas fra Rusland og Turkmenistan. Krasnov & Brada (1997) estimerer således, at Ukraine i perioden 1993–95 alene fra Rusland modtog indirekte subsidier til en værdi på mellem 1,25 og 17,4 milliarder USD (alt efter hvilken beregningsmetode der anvendes).

¹⁶ Vi har desværre ingen kvantitative mål for den hviderussiske institutionalisering. EBRDs reformindeks, som er det mest anvendte indeks til måling af transition, synes udelukkende at måle afstanden mellem de enkelte reformlante og en hypotetisk »fuld markedsøkonomi«. Dette bevirker, at indekset ikke kan skelne mellem lande der har genopbygget et planøkonomisk system og lande som er havnet i et institutionelt vakuum.

vakuum. For landene i vores sample handlede transitionen således om at få genetableret en institutionel allokeringsmekanisme, der er i stand til at sikre opretholdelsen af den eksisterende økonomiske kompleksitet. Denne problemstilling er af fundamental karakter, og kan ikke reduceres til et spørgsmål om privatiseringsstrategi eller liberaliseringshastighed.

Sammenfatning

Vi har i denne artikel kastet et kritisk blik på henholdsvis chokterapi og gradualisme, som på paradigmatiske vis har struktureret litteraturen om de postkommunistiske landes økonomiske transitioner. Transition bliver i begge teorier defineret som den teleologiske, politisk bestemte overgang fra plan til marked. Vores analyse indikerer dog, at de to perspektiver langt hen ad vejen bygger på empirisk urealistiske aksiomer. Der fandtes således ikke længere noget stabilt udgangspunkt, hvorfra reformpolitikerne kunne vælge mellem et sikkert status quo og en usikker overgang til markedsøkonomi. Der er heller ikke empirisk belæg for at antage, at den transitionelle recession var en kortsigtet effekt af implementeringen af (forkerte) markedsreformer. Det økonomiske kollaps synes i stedet at være en konsekvens af et sammenbrud i planøkonomiens underliggende institutionelle logik, hvilket satte ind længe før de nye postkommunistiske magthavere indtog regeringskontorerne. Selvom en hurtig implementering af institutionelle reformer, på baggrund af vores analyse, givet vil føre til mindre samfundsmaessige tab end en langsommere approach, er det dog værd at fastholde, at begge perspektiver bygger på empirisk ikke-valide aksiomer. Der er således næppe basis for at kunne udråbe en vinder blandt de to.

Hvis påstanden om at det strukturelle udgangspunkt for de postkommunistiske transitioner var et institutionelt vakuum, og ikke en fungerende men ineffektiv planøkonomi, er korrekt, giver det mulighed for at udstrække studiet af transition hinsides den nuværende *sui generis* konception. Eller sagt på en anden måde; hvis udgangspunktet ikke var en planøkonomi, men derimod et institutionelt vakuum, er der ikke nogen logisk grund til at begrænse studiet af transition til kommunistiske og postkommunistiske lande. De kommunistiske regimer fik aldrig held med at fremavle *homo sovjeticus*, og vi kan derfor nedlægge samme rationalitetsantagelse i forhold til både kommunistiske og ikke-kommunistiske lande (Shiller *et al.* 1992). På denne baggrund ville det være nærliggende at se f.eks. Tyskland umiddelbart efter Anden Verdenskrig

og post-Saddam Irak som transitionelle cases. På den anden side, da udviklede komplekse økonomier, som fremhævet af den neo-institutionelle økonomiske teori, generelt er mere afhængige af formelle institutioner end mindre udviklede økonomier (se f.eks. Eggertsson 1990), vil det dog samtidig være formålstjenligt at begrænse transitionsstudiets emneområde til kun at omhandle komplekse økonomier. En transitionel case vil på denne baggrund kunne defineres som en *ex ante* kompleks økonomi, der, af den ene eller anden årsag, har oplevet et fundamentalt sammenbrud i det institutionelle setup, som tidligere understøttede de økonomiske transaktioner. Studiet af transition bør i den forbindelse fokusere på hvilke determinanter, der bestemmer om, et land har held med at opbygge institutionelle rammer, der er i stand til at forhindre økonomisk demodernisering, og her bør opmærksomheden ikke teleologisk rette sig mod markedsøkonomi som eneste mulige udfald. Mens udviklingsstudiet fokuserer på lande, der søger at opnå højere økonomisk kompleksitet, bør transitionsstudiet beskæftige sig med økonomier, der allerede besidder en sådan, men som er i overhængende fare for at miste den som følge af et sammenbrud i det underliggende institutionelle rammeværk.

Litteratur

- Akerlof, George A. (1970) The Market for «Lemons»: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *The Quarterly Journal of Economics* 84 (3): 488–500.
- Andersen, Rune Holmgaard (2006) *Economic Transition: Investment in Social Welfare or Escaping the Institutional Vacuum – A Conceptual Critique of the Mainstream Literature on Economic Transition*. Upubliseret speciale. Århus: Aarhus Universitet.
- Beissinger, Mark R. (2002) *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benham, Alexandra & Lee Benham (1997) «Property Rights in Transition Economies: A Comment on What Economists Know» i Joan M. Nelson, Charles Tilly & Lee Walker (red.) *Transforming Post-Communist Political Economies*. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Berg, Andrew, Eduardo Borensztein, Ratna Sahay & Jeromin Zettelmeyer (1999) *The Evolution of Output in Transition Economies: Explaining the Differences*. Working Paper WP/99/73. Washington, D.C.: IMF.
- Blanchard, Oliver & Michael Kremer (1997) Disorganization. *The Quarterly Journal of Economics* 112 (4): 1091–36.
- Broeck, Mark de & Vincent Koen (2000) *The Great Contradiction in Russia, the Baltics and the Other Countries of the Former Soviet Union: a View from the Supply Side*. WP/00/32. Washington, D.C.: IMF.
- Dehejia, Vivek H. (2003) Will Gradualism Work When Shock Therapy Doesn't? *Economics and Politics* 15 (1): 33–59.

- Dewatripont, Mathias & Gérard Roland (1992) The Virtues of Gradualism and Legitimacy in the Transition to a Market Economy. *The Economic Journal* 102 (411): 291–300.
- Dewatripont, Mathias & Gérard Roland (1995) The Design of Reform Packages under Uncertainty. *The American Economic Review* 85 (5): 1207–23.
- Easterly, William & Stanley Fischer (1994) *The Soviet Economic Decline: Historical and Republican Data*. Policy Research Working Paper 1284. Washington, D.C.: World Bank.
- Easton, David (1979 [1965]) *A Systems Analysis of Political Life*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- EBRD (2007) *Economic Statistics & Forecasts* (www.ebrd.com/country/sector/econo/stats) (15. februar 2007).
- Eggertsson, Thráinn (1990) *Economic Behavior and Institutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ellman, Michael & Vladimir Kontorovich (1997) The Collapse of the Soviet System and the Memoir Literature. *Europe-Asia Studies* 49 (2): 259–79.
- Ericson, Richard E. (1991) The Classical Soviet-Type Economy: Nature of the System and Implications for Reform. *The Journal of Economic Perspectives* 5 (4): 11–27.
- Fernandez, Raquel & Dani Rodrik (1991) Resistance to Reform: Status Quo Bias in the Presence of Individual-Specific Uncertainty. *The American Economic Review* 81 (5): 1146–55.
- Fischer, Stanley & Ratna Sahay (2004) Transition Economies: The Role of Institutions and Initial Conditions. *Festschrift in Honor of Guillermo A. Calvo, April 15–16, 2004*. Washington, D.C.: IMF.
- Fischer, Stanley, Ratna Sahay & Carlos. A. Végh (1996) Stabilization and Growth in Transition Economies: The Early Experience. *Journal of Economic Perspectives* 10 (2): 45–66.
- Fukuyama, Francis (1992) *The End of History and the Last Man*. London: Penguin Books.
- Gorbachev, Mikhail (1987) *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*. New York, NY: Harper & Row.
- Gros, Daniel & Alfred Steinherr (1991) *Economic Reform in the Soviet Union: Pas de Deux between Disintegration and Macroeconomic Destabilization*. Princeton, NJ: Princeton University.
- Harrison, Mark (2002) Coercion, Compliance, and the Collapse of the Soviet Command Economy. *Economic History Review* 55 (3): 397–433.
- Harrison, Mark (2003) *Are Command Economies Unstable? Why did the Soviet Economy Collapse?* Working Paper (<http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/faculty/harrison/papers>) (15. februar 2007).
- Havrylyshyn, Oleh (2001) Recovery and Growth in Transition: A Decade of Evidence. *IMF Staff Papers*, Vol. 48, Special Issue. Washington, D.C.: IMF.
- Havrylyshyn, Oleh, Ivailo Izvorski & Ron van Rooden (1998) *Recovery and Growth in Transition Economies 1990–97: A Stylized Regression Analysis*. IMF Working Paper WP/98/141. Washington, D.C.: IMF.
- Hobbes, Thomas (1965 [1651]) *Leviathan*. Oxford: Oxford University Press.
- Horváth, Balázs, Veronica Bacalu, Milan Cuc & Brenda Gonzales-Hermosillo (2005) *Republic of Belarus: Selected Issues*. Washington, D.C.: IMF.

- Huntington, Samuel (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- IMF (2000) *World Economic Outlook: Focus on Transition Economies*. Washington, D.C.: IMF.
- Johnson, Simon, Daniel Kaufmann & Andrei Shleifer (1997) The Unofficial Economy in Transition. *Brookings Papers on Economic Activity* 1997 (2): 159–221.
- Kaufmann, Daniel & Aleksander Kaliberda (1996) *Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence*. Policy Research Working Paper No. 1691. Washington, D.C.: World Bank.
- Kolodko, Grzegorz W. (1999) Transition to a Market Economy and Sustained Growth: Implications for the Post-Washington Consensus. *Communist and Post-Communist Studies* 32 (3): 233–61.
- Kramer, Mark (1999) The Changing Economic Complexion of Eastern Europe and Russia: Results and Lessons of the 1990s. *SAIS Review* 19 (2): 16–45.
- Krasnov, Gregory V. & Josef C. Brada (1997) Implicit Subsidies in Russian-Ukrainian Energy Trade. *Europe-Asia Studies* 49 (5): 825–43.
- Krueger, Anne O. (1990) Government Failures in Development. *Journal on Economic Perspectives* 4 (3): 9–23.
- Kubicek, Paul (2000) Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour. *Europe-Asia Studies* 52 (2): 273–94.
- Kuhn, Thomas (1970 [1962]) *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago; IL: The University of Chicago Press.
- Kurild-Klitgaard, Peter (1998) Politik, Rationalitet og det Moralske Dilemma. *Politica* 30 (4): 423–39.
- Lavigne, Marie (1999) *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*. Houndsills: MacMillan Press.
- Lipton, David & Jeffrey D. Sachs (1990) Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland. *Brookings Papers on Economic Activity* 1990 (1): 75–133.
- Loungani, Prakash & Paolo Mauro (2001) Capital Flight from Russia. *The World Economy* 24 (5): 689–706.
- Marangos, John (2005) A Political Economy Approach to the Neoclassical Dualist Model of Transition. *Journal of Economic Surveys* 19 (2): 307–24.
- Mau, Vladimir (1995) Perestroika: Theoretical and Political Problems of Economic Reforms in the USSR. *Europe-Asia Studies* 47 (3): 387–411.
- Milanovic, Branko (1998) *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. World Bank Regional and Sectoral Studies. Washington, D.C.: World Bank.
- Millar, James R. (1994) The Failure of Shock Therapy. *Problems of Post-Communism* 41 (5): XXX.
- Mises, Ludwig von (1990 [1920]) *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*. Auburn, AL: Ludwig von Mises Institute.
- Nekipelov, Alexander (2000) The Washington Consensus and Russian Economic Policy. *International Social Science Journal* 52 (166): 467–77.
- Olson, Mancur (1996) Big Bills Left on the Sidewalk: Why Some Nations are Rich, and Others Poor. *The Journal of Economic Perspectives* 10 (2): 3–24.

- Peters, B. Guy (1998) *Comparative Politics: Theory and Methods*. New York, NY: New York University Press.
- Pickel, Andreas (2002) Transformation Theory: Scientific or Political? *Communist and Post-Communist Studies* 35: 105–14.
- Przeworski, Adam (1991) *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rodrik, Dany (2006) Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform. *Journal of Economic Literature* 44 (4): 973–87.
- Roland, Gérard (2000) *Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Rosefield, Steven (2001a) Premature Deaths: Russia's Radical Economic Transition in Soviet Perspective. *Europe-Asia Studies* 53 (8): 1159–76.
- Rosefield, Steven (2001b) Papa Schaeff on Economic Reform in Russia. *Problems of Post-Communism* 48 (3): 3–9.
- Sellitz, Claire, Marie Jahoda, Morton Deutsch & Stuart W. Cook (1967) *Research Methods in Social Relations*. Orlando, FL: Holt, Rinehart and Winston.
- Shiller, Robert J., Maxim Boycko & Vladimir Korobov (1992) Hunting for Homo Sovieticus: Situational versus Attitudinal Factors in Economic Behavior. *Brookings Papers on Economic Activity* 1992 (1): 127–81.
- Solnick, Steven L. (1996) The Breakdown of Hierarchies in the Soviet Union and China: a Neoinstitutional Perspective. *World Politics* 48 (2): 208–38.
- Solnick, Steven L. (1998) *Stealing the State: Control and Collapse in Soviet Institutions*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Staehr, Karsten (2003) *Reforms and Economic Growth in Transition Economies: Complementarity, Sequencing and Speed*. BOFIT Discussion Papers No. 1. Helsinki: Bank of Finland.
- Steinberg, Dimitri (1992) *Economies of the Former Soviet Union: an Input-output Approach to the 1987 National Accounts*. Policy Research Working Paper WPS 1060. Washington, D.C.: World Bank.
- Stiglitz, Joseph E. (1999) *Wither Reform? Ten Years of the Transition*. Keynote Address: Annual Bank Conference on Development Economics. Washington, D.C.: World Bank.
- Verdensbanken (1996) *World Development Report 1996: From Plan to Market*. Washington, D.C.: World Bank.
- Verdensbanken (2002) *Transition: The First Ten Years – Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington, D.C.: World Bank.
- Winiecki, Jan (2002) An Inquiry into the Early Drastic Fall of Output in Post-communist Transition: an Unsolved Puzzle. *Post-Communist Economies* 14 (1): 5–29.
- Yavlinsky, Grigory & Serguev Braguinsky (1994) The Inefficiency of Laissez-Faire in Russia: Hysteresis Effects and the Need for Policy-Led Transformation. *Journal of Comparative Economics* 19 (1): 88–116.
- Zecchini, Salvatore (1991) «Assimilating Central and Eastern Europe into the World Economy» i Paul Marer & Salvatore Zecchini (red.) *The Transition to a Market Economy*. Paris: OECD.
- Åslund, Anders (2002) *Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Block*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Åslund, Anders, Peter Boone & Simon Johnson (1996) How to Stabilize: Lessons from Post-Communist Countries. *Brookings Papers on Economic Activity* 1996 (1): 217–91.

1968-opprøret i Polen og Jugoslavia

Rolf Werenskjold
historiker og førstelektor i
internasjonal mediehistorie,
Avdeling for mediefag,
Høgskulen i Volda

I 1968 kunne det synes som om verden sto overfor et transnasjonalt og globalt opprør.¹ Voldelige sammenstøt, indre spenninger og konflikter preget en lang rekke land og storbyer fra Berkeley i vest til Beijing i øst. Ikke minst på grunn av mediedekningen opplevdes det for mange som om deres eget samfunn var i ferd med å gå i opplosning. I en nordisk sammenheng framstår 1968-opprøret vanligvis i en vesteuropeisk kontekst med fokus på volden i Berlin og maiopprøret i Paris. De forskjellige variantene av opprøret i Øst-Europa har fått langt mindre oppmerksomhet. Også i flere østeuropeiske land satte imidlertid protestbevegelser sitt preg på den politiske dagsorden. I Tsjekkoslovakia ledet protestene fram til Praha-våren og det åtte måneder lange eksperimentet med «socialisme med et menneskelig ansikt». Det polske opprøret i mars og det jugoslaviske i juni samme år kom på mange måter i skyggen av den tsjekkoslovakiske krisen.²

I denne artikkelen ønsker jeg å rette fokus mot de to mer «ukjente» opprørene i Polen og Jugoslavia for å illustrere både fellestrekk og mangfold i hva som skjedde i Europa i 1968. Hva kjennetegnet opprørene i disse to landene, hvordan ble de utløst, hvilke grupper var involvert og hvordan skilte opprørerne seg både fra hverandre og eventuelt fra det som foregikk i resten av Europa? Fordi omfanget av de to opprørene var forskjellig, er det lagt størst vekt på det polske opprøret.

-
- 1 Det globale perspektivet på 1968-opprøret er spesielt understreket i nyere forskning om opprøret som fenomen, se bl.a. Fink *et al.* (1998).
 - 2 Dette faktum gjenspeiles i norske medias dekning av Øst-Europa i 1968, se Werenskjold (under publ. a, under publ. b).

Marsopprøret i Polen

Opprøret i Polen i mars 1968 var en viktig del av de stadig tilbakevendende konfliktene mellom myndighetene og opposisjonen i landet som kom til overflaten flere ganger i etterkrigstiden, spesielt i 1956, 1970, 1976 og 1980. Det er fremdeles ikke enighet om betydningen av marsopprøret, eller hvordan det skal forstås. Opprøret hadde ingen felles ledelse, noe som kan forklare hvorfor begivenhetene ikke har blitt tolket i et helhetlig perspektiv. Studentene fra 1968 har lagt vekten på møter, demonstrasjoner og streiker ved universitetene. Kulturarbeidere, vitenskapsfolk og kunstnere har lagt vekten på de voldelige kampanjene mot intellektuelle, på utrensningene i massemediene og ved universitetene. Og for jødene innebar mars 1968 en brutal bølge av antisemittisme som ble kamuflert som antisionisme (Eisler 1998: 237, se også Eisler 1991, 2006).

Forløperen for 1968-opprøret i Polen var de omfattende opptøyene i oktober 1956. Dette var et bredt anlagt sosialt opprør, hvor intellektuelle, studenter, arbeidere og bønder handlet samtidig for å frigjøre seg fra det stalinistiske grepet som hadde dominert Polen siden 1948.³ En kort tid var Polen preget av en viss kulturell og politisk liberalisering under den nye partisekretæren Wladyslaw Gomulka (Sandford 1999: 16f). Flere populære tidsskrifter begynte for eksempel å belyse nye temaer journalistisk.⁴

Liberaliseringen varte imidlertid kort. Allerede sommeren 1957 stengte myndighetene tidsskriftet *Po Prostu*, et viktig organ for intellektuell debatt. Studentene svarte med store demonstrasjoner, men disse ble effektivt slått ned av politiet uten at andre sosiale grupper ble mobilisert. En rekke rettssaker mot forfattere og intellektuelle fulgte og ga tydelige signaler om hvor grensene for ytringsfriheten gikk. Myndighetene var spesielt på vakt mot kontakter mellom de intellektuelle og vestlige medier. Dette gjaldt spesielt polkspråklige nyhetsformidlere som Radio Free Europe.⁵

Stengningen av *Po Prostu* innledet skismaet mellom den herskende eliten i kommunistpartiet og det de selv definerte som «revisjonistene» blant de intellektuelle. Revisjonistene ble definert ut fra den dominerende partilinjen, ikke med utgangspunkt i grunnleggende syn på kommunismen (Karpinski 1982: 108f),⁶ de ønsket lett

3 For mer om 1956-opprøret i Polen, se Lewis (1958).

4 Blant de viktigste av disse var *Nova Kultura* og *Przeglad*. Se også Karpinski (1982: 48).

5 Radio Free Europe ble opprettet i 1945 og var finansiert av CIA (Mickelson 1983, Urban 1997, Sosin 1999).

6 «Revisjonistene» ble i vestlige media som regel definert med det relativt upresise begrepet «liberale».

og slett å reformere samfunnet ved å reformere kommunistpartiet fra innsiden. Etter hvert som det viste seg at dette ikke var mulig, ble kritikken mer synlig og høylydt.

På tross av innstrammingene etter 1957 fantes det fortsatt lommer av relativ frihet for intellektuell debatt, slik som ved universitetet i Warszawa og kultursenteret Klub Krzywego Kola.⁷ Etter at myndighetene i 1962 stengte klubben, var universitetene det eneste sted hvor det foregikk en relativt åpen debatt. De intellektuelle og akademikernes krav om mer ytringsfrihet var en konstant utfordring for den byråkratiske formen for autoritet som preget det poststalinistiske Polen. Konfliktene kom tidvis til overflaten som reaksjoner på politiske beslutninger som innebar at ledelsen i partiet forsøkte å «presse ånden fra 1956 tilbake på flasken» (Bielsiak 1988: 84). Det sterkeste uttrykket for opposisjon kom i 1964, da en gruppe på 34 intellektuelle sendte et brev til myndighetene hvor de protesterte mot sensuren og trykkebegrensningene.⁸ Dette var første gangen siden 1956 at de intellektuelle reiste seg til samlet protest mot myndighetenes kontroll med sosiopolitiske aktiviteter i Polen.⁹

En mer direkte utfordring til partiledelsen kom i 1965 med Jacek Kuron og Karol Modzelewskis «åpne brev til partiet». Kuron og Modzelewski var ansatt ved universitetet i Warszawa, og i brevet angrep de det sentrale partibyråkratiet og spådde et åpent opprør blant vanlige partimedlemmer. De to ble fengslet, og slapp ikke ut igjen før våren 1968. Liknende kritikk ble også fremmet av andre intellektuelle året etter i forbindelse med 10-årsjubileet for oktoberopprøret. Under et åpent møte på universitetet i Warszawa i oktober 1966 krevde partiveteranen Wladyslaw Bienkowski og filosofene Leszek Kolakowski og Krzysztof Pomian reformer.¹⁰ Som svar ble alle tre ekskludert fra det polske kommunistpartiet (Bielsiak 1988: 86). I desember 1966 sendte en gruppe på 22 forfattere en serie av protestbrev til polske myndigheter hvor de klagede på behandlingen av kritikerne. Mange av underskrifterne ble selv ekskludert på grunn av protesten. Gomulkas autoritære reaksjoner stengte kanalene for politisk misnøye, og straffereaksjonene fungerte som katalysatorer

7 For en samlet diskusjon av de polske opprørene i etterkrigstiden, se Karpinski (1982) og Raina (1978).

8 For mer om bakgrunnen for denne protesten og hva som skjedde med deltakerne, se Cerezay (1964: 22–30).

9 Bienkowski og Kolakowski hadde begge vært liberale støttespillere for Gomulka i 1956 (Johnson 1967: 12–16). Weyenthal (1974: 19) diskuterer forholdet mellom de intellektuelle og regimet under Gomulka.

10 Gomulkas Polen behandles grundig i Bethell (1972) og Davies (2005). For en klassiker om Gomulka, se Raina (1970).

for økte spenninger mellom myndigheter og kulturliv. Resultatet var at misnøyen spredte seg fra reformistene innad i partiet til et bredere lag av intellektuelle og studenter som protesterte på utsiden av partistrukturen.

Opprøret blant studenter og intellektuelle

Ved inngangen til 1968 var de polske studentene ivrig opptatt med å diskutere både den aktuelle polske situasjonen og utviklingen av reformarbeidet i Jugoslavia, Ungarn og Tsjekkoslovakia. I løpet av etterkrigsårene hadde det skjedd en voldsom økning i antall studenter – fra 500 000 i 1945 til ca. 2,1 millioner i 1970. I 1968 fantes det i alt 73 høyere utdanningsinstitusjoner, fordelt på syv universiteter, ti polytekniske institutter, åtte økonomiske høyskoler, seks kunstakademier, syv musikkonservatorier, tre teaterhøyskoler og ett sosiologisk institutt. Den sterkeste studentveksten i 1960-årene var innenfor teknisk utdanning,¹¹ mens humanistiske fag ble nedpriorert. I løpet av det foregående studieåret hadde spenningene mellom myndighetene og studentene i Warszawa økt. En rekke studenter hadde blitt ilagt disiplinærstraffer i forbindelse med politiske debatter ved universitetet, og utvisningen av studenten Adam Michnik hadde ført til omfattende protester mot universitetsledelsen både blant studenter og lærere.¹²

Krisen i 1968 ble innleddet allerede i januar måned. Den gikk gjennom flere faser før det hele kulminerte i mars med omfattende sammenstøt mellom demonstrerende studenter og politi. Opptakten var myndighetenes forbud mot oppsetningen av 1800-tallsdramaet «*Dziady*» (Forfedrene) av Adam Mickiewicz ved Nasjonalteateret i Warszawa. Dramaet er en del av den klassiske polske litteraturarven og hadde vært en del av pensum i skolen siden første verdenskrig. Stykket, som har sin historiske kontekst knyttet til det delte Polen under Tsar-Russland, inneholder flere antirussiske utsagn som høstet stor og entusiastisk applaus under oppsetningen i 1968 (*New York Times* 1. februar 1968). At den sovjetiske ambassadøren ikke likte klappsalvene var kanskje forståelig, men at myndighetene skulle forby det av den grunn var vanskeligere å svegle.¹³

11 I 1970 gikk over halvparten av alle studenter på tekniske høyskoler (Paulu 1974: 289).

12 Dette var den eneste masseprotesten ved universitetene i Polen i tiden mellom de store studentdemonstrasjonene i desember 1957 og marsopprøret i 1968 (Karpinski 1982: 109).

13 Senere forskning har vist at initiativet til forbudet mot oppsetningen ikke kom fra sovjeterne, men fra ledelsen i det polske kommunistpartiet.

Etter den siste oppsetningen av teaterstykket 30. januar samlet det seg en stor mengde demonstranter utenfor teateret som gikk i protesttog til minnesmerket over forfatteren. Der ble det lagt ned et banner med krav om flere oppsetninger. Deretter samlet om lag 200 demonstranter, de fleste studenter, seg utenfor kontorene til sensuradministrasjonen under taktfaste rop om frihet for kunst og teater. Politiet beordret demonstrantene til å fjerne seg. De fleste etterkom ordenen, men de som ble igjen ble arrestert. Myndighetene forbød samtidig oppføringen av andre teaterproduksjoner med antiautoritære og nasjonalistiske undertoner både i Warszawa og flere provinsbyer.¹⁴ Studentene organiserte en underskriftskampanje mot forbudet, og oversendte 16. februar et protestskriv til nasjonalforsamlingen med over 3000 underskrifter. For å understreke statens rett til å kontrollere den sosiokulturelle utviklingen svarte myndighetene 19. februar med å dømme litteraturkritikeren Janusz Szpotanski til tre års fengsel for å ha skrevet en satire om det polske politiske systemet (Weyenthal 1974: 21).

Myndighetenes håndtering av forbudssaken og de etterfølgende protestene var en direkte provokasjon mot det intellektuelle miljøet. Som reaksjon kalte den polske forfatterforeningens avdeling i hovedstaden inn til ekstraordinært årsmøte for å drøfte Dziady-forbudet. Med stort flertall vedtok forfatterne 29. februar en resolusjon som fordømte både forbudet og myndighetenes kulturpolitikk generelt. Resolusjonen viste hvor svak kontroll regimet hadde over landets viktigste intellektuelle organisasjon. I etterkant av møtet organiserte studentene en demonstrasjon til støtte for de opposisjonelle intellektuelle. Universitetsledelsen reagerte med å utvise to studenter, Adam Michnik og Henryk Szlajfer, som begge ble beskyldt for å ha organisert protestene mot stengningen av «Dziady».

Andre fase av marsopprøret ble innledet med en demonstrasjon ved universitetet i Warszawa 8. mars. Mer enn 4000 studenter deltok i en fredelig markering på campus i protest mot arrestasjonen og utvisningen av Michnik og Szlajfer og marsjerte til rektors kontor. Studentene krevde at de to ble tatt inn igjen, og at disciplinærssakene mot åtte andre studenter skulle stanses. Demonstrantene ropte taktfast: «Ingen studier uten frihet!», «Ikke noe brød uten frihet!», «Vi vil ha Dziady!» og «Lenge leve forfatterne!» (*New York Times* 9. mars 1968).¹⁵ Det som startet som en fredelig demonstrasjon,

14 Det gjaldt bl.a. oppsetningen av det klassiske stykket «Gyubal Wahazar» av forkrigsavantgardisten Stanislaw Witkiewicz.

15 Studentenes slagord koblet an til oktoberopprøret i 1956, hvor arbeiderne i Poznan hadde gått til aksjon under slagordet «Brød og frihet». For mange av arbeiderne var studentenes slagord i 1968 likevel fremmede, for dem kom «brødet» først.

utviklet seg imidlertid snart til å bli et voldsomt sammenstøt da demonstrantene ble jaget og banket opp av arbeidermilitis og politi inne på campus. Enkeltdemonstranter ble arrestert, og studenter fikk sine studiekort og identitetsbevis konfiskert (Karpinski 1982: 114). Nærmere 500 milits- og politifolk deltok i aksjonen. Det er fremdeles uklart hvem som hadde kommandoen over disse styrkene, og om det hele var en bevisst provokasjon fra kretsen rundt innenriksminister Mieczyslaw Moczar for å skape ytterligere uro som kunne underminere Gomulkas lederskap. Samme kveld arresterte politiet Jacek Kuron og Karol Modzelewski, som begge nylig var blitt løslatt fra fengsel. Også Adam Michnik ble på ny arrestert.

Dagen etter spredte opptøyene seg fra universitetssområdet til gatene i Warszawa. Også studentene ved den polytekniske høyskolen sluttet seg til demonstrasjonene i protest mot politiets brudd på universitetets tradisjonelle selvstendighet. Demonstrantene marsjerte under det polske flagget og ropte slagord som «Lenge leve Tsjekkoslovakia!», «Mer demokrati!» og «Ned med sensuren!» (*New York Times* 10. mars 1968). Mer enn 3000 studenter gikk i tog til redaksjonslokalene til avisene *Zycie Warszawy*, som til tross for at den ikke var definert som et partiorgan likevel ble oppfattet som et talerør for myndighetene,¹⁶ og som hadde omtalt demonstrantene som «avskum». Demonstrantene ble imidlertid stanset av opprørspoliti før de nådde fram til avisene. Da demonstrantene nektet å fjerne seg, angrep politiet med gummirøller og tåregassgranater. Den internasjonale pressen anslo at flere titusen demonstranter støtte sammen med politi og milits i et gateslag som varte mer enn åtte timer (*New York Times* 12. mars 1968).

Oppstanden blandt studentene sto sterkest i Warszawa, hvor radikale dissidenter utgjorde kjernen blandt demonstrantene. Myndighetene forsøkte å forhindre at opprøret spredte seg til andre byer og universiteter ute i distiktene. Politiet stanset busser og andre transportmidler, og passasjerene ble avkrevd identifikasjonspapirer. De som var studenter ble anholdt. Studentene fikk likevel spredt informasjon om begivenhetene. I tillegg sendte Radio Free Europe daglig nyhetsrapporter på polsk, og mange vestlige aviser som rapporterte om oppstanden, kunne dessuten kjøpes og leses i Polen. Uroen spredte seg derfor raskt til nesten samtlige universiteter. Ved siden av Warszawa var opptøyene spesielt omfattende i storbyene Wrocław og Krakow (Karpinski 1982: 124).

¹⁶ For mer om polsk pressestruktur i kommunistperioden, se Goban-Klas (1994). Jahn Otto Johansen har i sin bok *Polen mellom øst og vest*, om Polen tidlig på 1960-tallet, også en gjennomgang av enkeltavisene (Johansen (1962: 76–78).

Etter gateslaget i Warszawa 11. mars la studentaktivistene om strategien og brukte i stedet virkemidler som begrenset seg til campusområdene. Strategien tok sikte på å hindre at politiet grep inn, slik de nødvendigvis ville gjøre mot gatedemonstrasjoner, men bidro også til å hindre at opprøret spredte seg til andre grupper i det polske samfunnet. Studentene gjennomførte landsomfattende «sit-ins» ved universitetene og fremmet krav om ytringsfrihet og reformer. Sit-in-aksjonene varte enkelte steder helt fram til 23. mars (Weydenthal 1974: 23).

Marsopprøret var karakterisert ved en rask masseomobilisering av studenter som tidligere ikke hadde vært politisk aktive.¹⁷ En god del av de polske studentaktivistene hadde foreldre i framskutte posisjoner i stat og parti. Med en relativt skjev rekrytering til de polske universitetene, spesielt i Warszawa og Krakow, hvor barn av foreldre med arbeider- og bondebakgrunn var underrepresentert, var dette ikke overraskende. Men også studentene i Lodz og Gdansk, som hadde en langt sterkere arbeiderbakgrunn, sluttet opp om demonstrasjonene. Etter at de fleste av de opprinnelige studentlederne ble arrestert allerede etter demonstrasjonen 8. mars, tok nye ledere ansvaret for aksjonene som fulgte. De nye lederne vet man fremdeles lite om (Eisler 1998: 247, Weydenthal 1974: 25).

Våren 1968 hadde de polske studentene en sterk følelse av en sammenheng mellom egen situasjon og det som foregikk i nabolandet Tsjekkoslovakia. Gomulka-regimet hadde mange slående paralleller til det personfokuserte og autoritære regimet under Antonin Novotny, og polske studenter delte 8. mars ut løpesedler hvor de hevdet at «Polen venter på sin Dubcek». Selv om det fantes mange fellestrekker mellom studentbevegelsene i Polen og i Tsjekkoslovakia, var det likevel en viktig forskjell: I Tsjekkoslovakia var studentbevegelsen koblet sammen med andre og langt sterkere sosiale og politiske bevegelser. For å unngå en liknende allianse i Polen var myndighetene villige til å bruke alle midler (Karpinski 1982: 123). Det var viktig å isolere opprøret til bare å omfatte de intellektuelle og studentene: Så lenge arbeiderne ikke deltok i opprøret, var det mulig å kontrollere demonstrantene ved hjelp av ordensmakten. Både arbeidermilitisen og industriarbeidere ble mobilisert. Busslaster med arbeidere fra distrikten ble transportert inn til byene for å markere avsky for demonstrantene og for å hjelpe politiet med å slå ned opprøret.

17 Kommunistpartiets ungdomsorganisasjoner hadde allerede før 1968 mistet grepet om rekryttingen av studenter.

Da opprøret var over, ventet reaksjonene, både de universitets-administrative og de strafferettslige. Det finnes få opplysninger om omfanget av disse reaksjonene. I en CIA-rapport fra våren 1969 finnes det imidlertid enkelte opplysninger om hva som skjedde.¹⁸ Den 19. mars 1968 hadde Gomulka opplyst at det var blitt anholdt 1208 personer. Ifølge CIA-rapporten var bare 367 av disse å regne som studenter. Resten besto ifølge regimet av «hooligans» og «andre villedede elementer». Tallene kan slik sett tyde på at opprøret hadde en bredere basis enn bare å være et studentopprør. Av de arresterte studentene ble halvparten sluppet fri etter et par dager. I henhold til opplysninger fra det polske undervisningsdepartementet ble det innleddet disciplinærskaper mot 424 studenter, hvor 111 ble foreløpig «suspendert». Disse tallene omfattet ifølge CIA-rapporten ikke de 1600 studentene ved universitetet i Warszawa som ble tvunget til å registrere seg på nytt – og hvorav over 70 ble utvist. I tillegg var det en gruppe av studenter som ble individuelt straffeforfulgt i løpet av sommeren. De fleste av straffesakene fikk liten offentlig oppmerksomhet. De fleste av dem det gjaldt ble til slutt sluppet fri, men det store flertallet av disse ble utvist fra sine læresteder og utskrevet til militærtjeneste. De dømte fikk mellom 1,5 og 3 års fengselsdommer.¹⁹

Maktkampen i kommunistpartiet

Mars 1968 var også preget av en beinhård indre maktkamp mellom lederne i det polske kommunistpartiet. Det er fremdeles uklart hva man egentlig kjempet om, konflikten var svært sammensatt. Dels gikk den tilbake til andre verdenskrig, med rivninger mellom kommunistene som hadde oppholdt seg i Sovjetunionen under krigen, og dem som hadde tilhørt motstandsbevegelsen i Polen. Dels knyttet den an til utviklingen i tiden etter oktoberopprøret i 1956, hvor de liberale kreftene i partiet ved hjelp av arbeiderne og de intellektuelle hadde brakt Gomulka til makten. Etter hvert som Gomulka la om kursen i mer konservativ retning for å gjenvinne kommunistpartiets politiske kontroll, ble de liberale skviset ut, noe som forårsaket mye bitterhet.

Gomulkas maktposisjon var i første rekke basert på hans evne til å balansere de ulike kreftene i partiet. Målet hans hadde vært å bevare et slags status quo innenfor partieliten (Bielasiak 1988:

¹⁸ Rapporten finnes i National Archive, Washington, D.C.: CIA-RDP76M00527R000700200001-1, Approved for Release 2002/01/02/09.

¹⁹ *Ibid.*

84), men denne balansen ble som nevnt forrykket allerede tidlig i 1957, da de liberale – eller revisjonistiske – kreftene ble skjøvet ut. Balansepolitikken lyktes likevel i grove trekk fram til krisen i 1968. Fokuset på å opprettholde intern maktbalanse i partiet bidro imidlertid til at regimet ble handlingslammet med hensyn til å gjenomføre nødvendige økonomiske reformer.

Tidlig på 1960-tallet ble det dannet en sterk uformell fraksjon på lavere og midlere nivå i kommunistpartiet under ledelse av innenriksminister Mieczyslaw Moczar og general Grzegorz Korczyński. De to hadde sin sterkeste støtte blant tidligere medlemmer av motstandsbevegelsen og deres veteranorganisasjon, men i kraft av sin posisjon som innenriksminister hadde Moczar også betydelig innflytelse blant mange konservative forfattere, journalister og blant forleggerne (Eisler 1998: 238). Den uformelle fraksjonen samlet slik sett krefter som hadde flere viktige institusjonelle plattformer for politisk massemobilisering: innenriksdepartementet, veteranorganisasjonen og viktige deler av massemedia. Ideologisk sett var fraksjonen svært sammensatt, men den var preget av tydelige antityske holdninger og en sterkt autoritær polsk nasjonalisme med en understrøm av antirussiske følelser. Antiintellektualisme gikk samtidig hånd i hånd med den sterke antisemittismen som i hele etterkrigstiden lå latent i deler av den polske befolkningen.

Fra midten av 1960-tallet fikk Moczar økt innflytelse i kommunistpartiets øverste ledelse, og han brukte antisemittismen som et instrument for å ramme sine politiske motstandere. Det er uklart hvilke politiske målsetninger Moczars fraksjon hadde, men de gjenomførte kampanjer for å få fjernet eldre partiledere og erstatte dem med partifolk som hadde blitt formet politisk i etterkrigstidens Polen (Eisler 1998: 239). Slik sett representerte denne gruppen en form for «midtgenerasjonsopprør». Man spekulerer fremdeles på om Moczars fraksjonsvirksomhet i 1968 tok sikte på å erstatte Gomulka som partisekretær (Bielašiak 1988: 95). På enkelte områder kunne Moczars gruppe sammenliknes med tilsvarende nasjonalistiske krefter som sto bak Rankovic i Jugoslavia. Det etniske lappeteppet var imidlertid et helt annet i Jugoslavia enn i det relativt homogene Polen. Antiliberalismen i Polen og Jugoslavia hadde også påfallende likhetstrekk, men Gomulka var ingen Tito.

I tillegg til Moczars fraksjon fantes det også en mer diffus gruppe pragmatiske teknokrater som var kritiske til Gomulkas manglende politiske lederskap. Mange av disse teknokratene hadde sin maktbase i de polske regionene. Den fremste av dem var førstesekretæren i den viktige Katowice-regionen, Edward Gierek. Mens partisanene

i hovedsak var drevet av personlige politiske ambisjoner, uten et klart politisk program, var teknokratene i hovedsak opptatt av behovet for økonomiske reformer.

I løpet av 1960-tallet mistet Gomulka gradvis støtten fra den del av befolkningen som følte at han hadde sveket den liberale reformplattformen, og som hadde gitt hans styre en form for folkelig legitimitet. I tillegg ble Gomulkas manglende evne til å skjære gjennom og fatte politiske beslutninger mer og mer framtredende, mens makten ble basert på et stadig snevrere grunnlag i kommunistpartiet. Alle disse utviklingstrekkene bidro til å isolere Gomulka og til å undergrave regimets legitimitet, spesielt blant de intellektuelle (Bielasiak 1988: 85). I 1968 befant Gomulka seg derfor ikke bare under ild fra liberale intellektuelle og studenter, men også under press fra fraksjoner innenfor partiet. Gomulka hadde imidlertid den viktige fordelen av å ha de sovjetiske ledernes støtte, hvilket gjorde at ethvert angrep mot ham kunne tolkes som et indirekte angrep på sovjetisk politikk. Dette begrenset handlingsrommet til Gomulkas motstandere gjennom det meste av 1960-tallet, og ble enda viktigere i forkant av den sovjetiske invasjonen i Tsjekkoslovakia i august 1968.

Antisemittismen var et viktig element under opprøret i 1968. For å hindre at antirussiske holdninger ble en trussel mot eget regime, hadde Gomulka innledet en antisemittisk kampanje i kjølvannet av seksdagerskrigen sommeren 1967.²⁰ Gomulka stemplet jødene som femtekolonnister og oppfordret dem til å forlate landet. De partikontrollerte polske mediene spilte en viktig rolle i gjennomføringen av kampanjen, og jødiske journalister og redaktører ble fjernet fra sine stillinger. Marsopprøret førte til en forsterkning av den antisemittiske kampanjen. Foreldrene til studenter som deltok i opprøret, ble identifisert i mediene og utsatt for utrensninger og tap av stillinger. Mange av disse var jøder.

Den antisemittiske kampanjen rammet så å si alle av jødisk herkomst. Resultatet var, som historikeren Włodzimierz Rozenbaum (1975) har påvist, at nesten hele den jødiske befolkningen på om lag 30 000 forlot Polen i 1968. I løpet av marsopprøret mistet imidlertid Gomulka kontrollen over kampanjen, idet Moczars gruppe benyttet

²⁰ Selv om Polen fordømte Israel og brøt de diplomatiske forbindelsene med landet, var det mange ledende intellektuelle og krefter i den katolske kirke som støttet israelerne. Arabernes nederlag ble tolket som et sovjetisk nederlag, og enkelte høyere offiserer stilte til og med spørsmål ved kvaliteten og kompetansen til Warszawapaktens egne militære styrker (Bielasiak 1988: 91). Mange av disse offiserene ble i løpet av 1967 og 1968 utrensket fra partiet og fjernet fra sine stillinger.

den til å angripe flere av Gomulkas nærmeste medarbeidere. I en tale 19. mars prøvde Gomulka først å dirigere retningen på kampanjen vekk fra partiet. Verken Gomulka eller den pragmatiske gruppen rundt Edward Gierek våget imidlertid på dette tidspunkt å ta avstand fra kampanjen, men forsøkte å styrke sin egen posisjon ved å gi tvetydige signaler i jødespørsmålet (Bielasiak 1988: 99).

Media og den katolske kirkes rolle i opprøret

Også pressen spilte en viktig rolle i marsopprøret. Til tross for at det fantes en omfattende katolsk presse, framsto polske medier som de mest undertrykkende i etterkrigstidens Øst-Europa. De polske redaksjonene var i mars 1968 hele tiden under stram kontroll av partiet (Goban-Klas: 1994: 5). Moczar hadde i løpet av årene forut for marsopprøret fått sine folk inn i de viktigste redaktørstillingene, og massemediene ble derfor også en viktig faktor i utrensningskampanjen som under dekke av «antisionisme» ble kjørt våren 1968. Under opprøret brukte myndighetene aktivt aviser, radio og fjernsyn til å diskreditere og isolere demonstrantene fra resten av befolkningen, både direkte og indirekte. Utvendig sett agerte de polske mediene dermed kanskje likevel ikke så vesensforskjellig fra hvordan mediene ble oppfattet av aktivistene i mange vestlige land.

Begivenhetene, om de foregikk ute i gatene eller inne på universitetsområdene, ble enten ikke omtalt, eller framstilt på en måte som deltakerne ikke kjente seg igjen i. Et av de vanligste slagordene som studentene brukte under marsopprøret var at pressen løy, og de brente aviser i protest. Det pressen var opptatt av, var å formidle kommunistpartiets linje og vinklingen av nyhetene gjenspeilte denne målsetningen.²¹ Mens studentene ble banket av politiet og arbeidermilitisen i gatene, krevde pressen «zionistene» i partiet fjernet, og den angrep også barna til utvalgte høyere embetsmenn i statsadministrasjonen som hadde deltatt i demonstrasjonene (Karpinski 1982: 121). Dette utvalget var ikke tilfeldig – samtlige hadde oppholdt seg i Moskva under krigen.

Den 9. mars sto flere usignerte notiser på trykk i *Zycie Warszawy* og *Sztandar Młodych* (publikasjonen til partiets ungdomsavdeling) om begivenhetene ved universitetssområdet dagen i forveien. *Zycie Warszawy* beskrev studentene som «dessertungdommer» som ikke var vant til materielle bekymringer eller til å ta hensyn til andre. Avisen hevdet dessuten at «pøbelementer» deltok i opptøyene.

21 For mer om såkalte «framing-teorier», se Goffman (1974) og Althaus (2005).

Kommunistpartiets ungdomsavis skrev på sin side at ettersom oppfordringer til ro ikke hadde virket, hadde representanter for Warszawas arbeidere og den frivillige militsen blitt tvunget til å gripe inn. Den fordreide framstillingen skapte sterke reaksjoner blant dem som hadde vært til stede under uroen på universitetet, men avisoppslagene var bare starten på den pressekampanjen som fulgte mot såkalte «sionistiske elementer» (Karpinski 1982: 115). Under et protestmøte ved den polytekniske skolen i Warszawa samme dag fordømte studentene politivolden og den tendensiøse pressedeckningen. De krevde slutt på undertrykkelsen, antisemittismen og desinformasjonen.

Dagen etter trykte *Zycie Warszawy* enda en gang en usignert notis som hevdet at studentene hadde blitt «utvist for å ha organisert politisk uro, for å ha formidlet falsk informasjon til antipolske propagandasentre i utlandet og for å ha brutt pålegg fra universitetsledelsen». De viste også til at enkelte grupper studenter dagen i forveien hadde forsøkt å provosere fram uro, noe som gjorde intervensionen av ordensmakten til en nødvendighet.

Pressen framstilte nokså konsekvent studentene som den aktive part i uroen – politiet gjenopprettet bare ro og orden (Karpinski 1982: 127). Den 11. mars publiserte hovedstadsavisene *Trybuna Ludu* og *Slowo Powszechne* usignerte artikler om demonstrasjonene. Partiavisen *Trybuna Ludu* angrep det man kalte for dekadent teaterproduksjon. *Slowo Powszechne* trykte studentenes krav, men ga samtlige krav en redaksjonell hale som fordømte det hele som et angrep på sosialismen. Artiklene var åpenbart basert på de samme kildene – antakelig sikkerhetspolitiet. Begge avisene trykte også navnene på de såkalte «bandelederne». Listene inneholdt også informasjon om foreldrenes posisjoner i parti og forvaltning. *Slowo Powszechne* hevdet dessuten at polske sionister sto bak uroen, og at disse handlet på ordre fra vesttyske krefter. Koblingen hadde til hensikt å kompromittere studentaksjonistene og deres familier som en del av en antipolsk og sionistisk konspirasjon. Fra og med 11. mars var det antisemittiske elementet i pressedeckningen dominerende.

Regionsavisene skrev ikke om hendelsene før 12. mars. Da ble nyheter fra *Trybuna Ludu* gjengitt i provinspressen. Nyhetene om det som foregikk i Warszawa spredte seg imidlertid raskt landet rundt via alternative kommunikasjonskanaler som pamfletter, fra munn til munn, og i enkelte tilfeller tok studentene også i bruk selvbygde radiosendere.

Som nevnt over, hadde den katolske kirke formelt kontroll over deler av pressen i Polen. Den katolske pressen kunne ikke tjene som en kanal for alternativ informasjon, men marsopprøret 1968 kom

likevel til å innebære en viktig endring i forholdet mellom intellektuelle på venstresiden og den katolske kirke. Tradisjonelt hadde de intellektuelle sterke antiklerikale holdninger, og skepsisen var antakelig også gjensidig i store deler av det katolske presteskapet. Samtidig som sit-in-aksjonene blant de polske studentene spredte seg til nesten samtlige universiteter i Polen og myndighetenes kampanje mot sionistiske konspiratører økte i omfang, gikk imidlertid kirkens ledelse til det uvanlige skritt å forfatte et protestbrev til myndighetene. I brevet til statsminister Jozef Cyrankiewicz støttet kirkeledelsen studentenes kamp og protesterte mot politiets voldsbruk og mot løgnene i mediene (Kurlansky 2004: 126, se også Raina 1978: 144). Statsministeren unnlot å svare (Karpinski 1982: 131), men den polske kirkens engasjement i 1968 bidro til å bryte ned de tradisjonelle motsetningene til de intellektuelle og beredte på den måten grunnen for en bredere allianse som pekte framover til de store folkelige bevegelsene i 1970- og 1980-årene.

Marsopprøret i perspektiv

Opprøret i Polen fikk ringvirkninger utenfor landet grenser. Det fikk blant annet stor betydning for hvordan de polske lederne oppfattet og tolket utviklingen i Tsjekkoslovakia senere samme år. Og aktivismen blant studenter og intellektuelle i Polen fikk også betydning for studenter og aktivister i maiopprøret i Frankrike samme år, i det minste på det symbolske plan: Da den franske studentlederen ble framstilt i retten og avkrevd personalia, oppga han navnet Kuron Modzelewski (Fink *et al.* 1998, Bielasiak 1988: 81–105).

Etter at marsopprøret var slått ned, fortsatte utrensningene i partiapparatet på midlere og høyere nivå, og man slo også ned på universitetene. I desember 1968 ble makten i akademia sentralisert (Karpinski 1982: 137). På kort sikt brakte det de opposisjonelle til taushet gjennom administrative tiltak. De intellektuelle og studentene gikk for en lengre periode inn i indre politisk eksil. Myndighetenes håndtering av opprøret undergravde samtidig de intellektuelles tro på at det kommunistiske regimet i Polen ville være i stand til å reformere seg selv innenfra. På lengre sikt førte marsopprøret dermed til at kommunistregimet ble svekket, og til at intelligentsiaen revurderte sin rolle i systemet. Dette fikk betydning for utviklingen av senere kriser i Polen fra midten av 1970-årene (Bielasiak 1988: 103).

Marsopprøret i Polen i 1968 skilte seg fra både tidligere polske opprør og dem som skulle følge i 1970- og 1980-årene på ett vesent-

lig punkt: I 1968 var studentene og de intellektuelle i stor grad isolert fra arbeiderne og de brede massene i den polske befolkningen. De hadde heller ingen støttespillere innenfor systemet som hadde bruk for deres støtte, eller som støttet deres reformkrav. Dette understrekkes av at de indre konfliktene i det polske kommunistpartiet fortsatte med full styrke etter at marsopprøret var slått ned.

Utreksningene i partiet bidro til en omfordeling av makt, noe som gjorde at regimet som system overlevde krisen. I første omgang åpnet utreksningene veien for folk som ble assosiert med kretsen rundt innenriksminister Moczar. I neste omgang, etter at Moczar ble utmanøvret av Gomulka, bidro omfordelingen av makt til at de viktigste posisjonene i partiet og staten ble overtatt av teknokrater og partiledere fra provinsen. Gomulkas støtte til Sovjetunionen i Tsjekkoslovakia-spørsmålet reddet ham i 1968 (Bielasiak 1988: 102), men i 1970 måtte han vike plass for Gierek som førstesekretær. På kort sikt styrket utreksningene den seirende fløyen i partiet, men i et lengre perspektiv førte de til en generell svekkelse av partiets autoritet i befolkningen. Marsopprøret i 1968 var dermed en del av de sosiale katalysatorene som til slutt førte til kommunistregimets endelige fall. Den monolittiske maktutøvelsen undergravde slik sett seg selv (Weydenthal 1974: 19).

Om ikke ett enkelt perspektiv kan summere opp hva som skjedde i Polen, er det altså likevel mulig å peke på noen viktige elementer og virkninger. Arbeidernes fravær er ett. Selv om mange var involvert, berørte marsopprøret likevel ikke de brede massene av arbeidere i den polske befolkningen. I motsetning til opprørene både før og etter, var arbeiderne passive tilskuere til begivenhetene i 1968. Et annet aspekt var utenrikspolitikken. Samtidig som innenrikspolitiske forhold i Polen er viktig for forståelsen av opprøret, berørte den polske utviklingen også viktige utenrikspolitiske forhold som hadde sammenheng med utviklingen i nabolandene. Sovjetiske interesser lå hele tiden i bakgrunnen og påvirket den polske partiledelsen. Og som ved andre kriser i det polske samfunnet, spilte konflikter innenfor eliten i det polske kommunistpartiet en vesentlig rolle i 1968. Opprøret blant studentene og intelligentsiaen hadde direkte sammenheng med konfliktene innad i partiet (Bielasiak 1988: 82) idet de forskjellige fraksjonene innenfor partiledelsen brukte opprøret til å forsøke å styrke egen maktposisjon, selv om dette ikke ga resultater for den intellektuelle opposisjon.²²

²² Utviklingen i det polske kommunistpartiet i etterkrigsperioden er beskrevet hos Weydenthal (1986).

Juniopprøret i Jugoslavia

Også i Jugoslavia hadde studentopprøret dypere nasjonale årsaker. Etter den ideologiske konflikten mellom Tito og Stalin i den kalde krigens innledende fase, førte Jugoslavia en relativt selvstendig utenriks- og innenrikspolitikk. Medvirkende til dette var også at landet var integrert i vestlig økonomi, og at man fra vestlig side ønsket at Jugoslavia skulle beholde en uavhengig rolle overfor Sovjetunionen (Eley 2002).²³ Etter tilnærmingen mellom Jugoslavia og Sovjetunionen i 1955 fungerte Jugoslavia som en økonomisk reformpioner innenfor østblokken.²⁴ Kjernen i den jugoslaviske modellen var en form for desentralisert «selvforvaltningssystem», men dette var begrenset til økonomi og produksjonslivet.

Selv om utstrakt arbeidsmigrasjon fra Jugoslavia til Vest-Europa lettet presset på den jugoslaviske økonomien, gikk Jugoslavia som mange andre østeuropeiske land tidlig i 1960-årene inn i en lang økonomisk krise. Forsøket på å gjennomføre økonomiske reformer skapte nye spenninger mellom ulike fraksjoner i partiledelsen, og konflikten toppet seg da Tito kastet den konservative innenriksministeren Aleksandar Rankovic ut av partiet i 1966. Motstanden mot gjennomføringen av reformene fortsatte imidlertid i deler av partiapparatet også etter dette.

Studentopprøret

I Jugoslavia kom studentopprøret plutselig og fikk kort varighet. Det ble utløst av en tilfeldig begivenhet: Den 2. juni gikk studenter i Beograd ut i gatene i protest mot at de ikke kom inn på en gratiskonsert. Politiet brukte køller og vannkanoner, og demonstrantene svarte med å knuse ruter, brenne biler, kaste stein og bygge barrikader i gatene. Sammenstøtene varte fram til 9. juni, og innen 20. juli hadde de siste etterdønningene lagt seg.

I motsetning til i Polen (og Vest-Europa) startet urolighetene som uorganiserte slåsskamper mellom studenter og politi ute i gatene, og sluttet som organiserte okkupasjoner av fakultetsbygninger ved universitetet i hovedstaden og en rekke andre universitetsbyer.²⁵

23 For mer om forholdet mellom Jugoslavia og Sovjetunionen under Stalin og Tito, se Banac (1988) og Eley (2002).

24 For en generell oversikt over jugoslavisk etterkrigshistorie, se Lampe (2000) og Mønnesland (1999). Se også avsnitt i Seim (1994) og Frøland *et al.* (1997).

25 For en bakgrunnsdiskusjon av studentopprøret i Beograd i juni 1968, se Plamenic (1969) og Caute (1988). Opprøret i Beograd spredte seg til de største universitetsbyene i de øvrige republikkene. Også i større industriksentre som Nis i Serbia arrangerte studenter omfattende demonstrasjoner til støtte for studentene i Beograd.

Ved universitetet i Beograd hengte studentene opp store plakater med bilder av Che Guevara og president Tito – side om side. Det er ikke påvist noen organisatorisk sammenheng mellom opprøret blandt studentene i Jugoslavia og det som foregikk i andre deler av Europa, men studentene i Jugoslavia var gjennom utførlig dekning i massemedia kjent med det vestlige opprøret (*New York Times* 4. juni 1968). De kjente også godt til den vestlige New Left-ideologien. Studentavisene i Jugoslavia var fra midten av 1960-tallet et viktig talerør for den kritiske refleksjonen blandt jugoslaviske intellektuelle, og innholdet representerte et skritt bort fra de tidligere rigorøse, doktrinære institusjonelle tolkningene av marxistisk filosofi. Studentavisen *Tribuna* i Ljubljana hadde for eksempel i 1968 en rekke artikler av teoretikere som Hans Magnus Enzensberger, Herbert Marcuse, Alfred Schmidt og den vesttyske studentlederen Rudi Dutschke. Studentavisen trykte til og med artikler av anarkister som Petr Kropotkin og Daniel Guerin. Det fantes også artikler av Martin Luther King jr.²⁶ De kritiske røstene kom enda sterkere til uttrykk i studentavisen *Student* i Beograd.

I startfasen av opprøret opptrådte det jugoslaviske politiet omtrent som det franske, med bruk av store styrker i gatene. Under de første demonstrasjonene ble både studenter og lederen for det serbiske parlamentet, som hadde ønsket å forhandle med demonstrantene, skadd da politiet åpnet ild. Det er uklart hvor mange som kom til skade og hvem som ga ordren om å skyte.²⁷ Politiets voldelige opptreden hadde imidlertid i seg selv en massemobiliserende effekt: Ifølge vestlige reportere var nærmere 40 000 studenter i Beograd involvert i demonstrasjonene (*Times* 6. juni 1968).

Allerede 3. juni opprettet studentene og enkelte professorer ved universitetet i Beograd egne aksjonskomiteer for å lede okkupasjonen av fakultetene. Disse dannet heretter basis for studentopprøret, det var her de politiske kravene, propagandaen og slagordene som ble brukt i demonstrasjonene ble utviklet. Universitetsokkupantene krevde bl.a. at den serbiske og den føderale innenriksministeren, så vel som politimesteren i Beograd, måtte gå av som følge av politiets voldsbruk mot demonstrantene. I tillegg forlangte de at avis- og radioredaktører som hadde bidratt til å forvrenga bildet av de foregående begivenhetene måtte fjernes. De krevde forbud mot privilegier og «snik-kapitalistisk akkumulering av rikdom», de ønsket demokratisering av kommunistpartiet, den sosialistiske

26 For referanse til de enkelte artiklene, se Detela (1970). For en beskrivelse av det intellektuelle miljøet i Jugoslavia på slutten av 1960-tallet, se også Yoksimovich (1968).

27 Det er også strid om det faktiske antall skadde, jf. Caute (1988) og Layton (1976).

alliansen, fagforeningene og ungdomspartiet, og som så mange andre studenter i Europa krevde de bedring av egne materielle kår, medbestemmelse ved universitetene, samt forbedringer av mulighetene på arbeidsmarkedet ved endte studier.

Mange studenter så på den uutdannede krigsgenerasjonen som en propp i systemet som bidro til å stenge den yngre utdannede generasjonen ute fra jobber som krevde kompetanse. Dessuten pekte de på den sosialt sett skjeve studentrekutteringen: Stadig færre studenter kom fra bonde- og arbeiderbakgrunn. Enkelte professorer framsatte også kjetterske forslag om etablering av et topartisystem og et kritisk universitet (jf. Chomsky & Cohen 1974).

Også de jugoslaviske studentene forsøkte å bygge allianser med arbeiderne. Løpesedler ble en viktig kanal for studentene å kommunisere gjennom, for å klargjøre hva de sto for, hva de krevde og for å rette opp det de hevdet var fordreininger og løgner i massemedier.²⁸ Løpesedlene ble spesielt viktige etter at studentavisen *Student* ble forbudt 4. juni.²⁹

Medias rolle i opprøret

Få har studert det jugoslaviske opprøret i 1968, og enda færre har analysert medias rolle i opprøret. De jugoslaviske mediene var på 1960-tallet antakelig friere enn i noen annen kommunistisk stat, selv om sosial kontroll og bruken av rettsapparatet la sterke begrensninger på yttringsfriheten.³⁰ Under opprøret brukte den jugoslaviske pressen mange av de samme virkemidlene som man hadde benyttet i Polen (Caute 1988): De la vekt på volden i gatene og på utfordringen av kommunistpartiets ledende rolle. Presse, radio og fjernsyn framstilte demonstrantene som pøbler og ansvarlige for ruteknusing og plyndring. Anført av partiorganet *Borba*³¹ og landets største avis, *Politika*, krevde de de ansvarlige for opptøyene straffet.³²

28 Enkelte av løpesedlene som ble produsert ved universitetet i Beograd i juni 1968, er gjengitt i Layton (1976).

29 Et opprop med angrep på presse, radio og fjernsyn med beskyldninger om at de fordreier begivenhetene, finnes gjengitt hos Layton (1976: 61).

30 Bryan (1966) diskuterer pressesystemet i Jugoslavia i 1960-årene. Han tar også opp forskjeller i de ulike republikkene (*ibid.*: 298).

31 *Borba*, som hadde et opplag på 181 000, var ikke den største avisen i Beograd, men den ble oppfattet som det viktigste taleroret for regimet. *Politika* hadde et opplag på ca. 290 000 i 1965. Se også Pearlman (1973: 11).

32 Massemediene i Polen og Jugoslavia skilte seg markert fra hvordan mediene i Tsjekkoslovakia formidlet protestene under Praha-våren, idet de tsjekkiske mediene stilte seg på demonstrantenes side og rettet sørkelyset mot positivolden.

De kritiske kommentarene i pressen reflekterte at de konservative kretene i partiet var i ferd med å få overtaket med hensyn til hvordan opprøret skulle møtes. *Borba* skrev om den «undergrunde innflytelsen» innenfor studentbevegelsen, mens *Politika* fordømte dem som fortsatte å fremme krav og ultimatumer.

Elitens reaksjoner på opprøret

Hovedkonfliktfatene i Jugoslavia gikk mellom ulike elitegrupper innenfor kommunistpartiet og studentene som sosial gruppe. Den jugoslaviske studentbevegelsen var likevel ikke en monolittisk og helhetlig bevegelse. Det fantes store innbyrdes meningsforskjeller blant studentene i Beograd, og det samme gjaldt ved universitetene i de øvrige republikkene, som opplevde en noe blekere variant av opprøret i Beograd. Det var også forskjeller i fokuset på saker mellom studentbevegelsen i Serbia og de andre republikkene (Detela 1970). Konflikten passer således inn i interaksjonsmønsteret som gjorde seg gjeldende i mange østeuropeiske land i perioden etter liberaliseringen i 1956 (Frøland *et al.* 1997).

I det ytre hadde opprøret i Beograd mer til felles med opprøret i Paris enn med det som foregikk i Praha. Både i Paris og Beograd fantes det indre motsetninger i makteliten mellom «konservative» som ønsket å knuse opprøret, og mer «liberale» som ønsket en forhandlingsløsning.³³ Det fantes fortsatt skarpe motsetninger mellom ulike grupper innenfor det jugoslaviske kommunistpartiet i synet på de økonomiske reformene som var blitt vedtatt i 1965. Studentaksjonene brakte disse motsetningene til overflaten idet studentenes krav til forveksling liknet synspunktene som gjorde seg gjeldende blant de ledende reformtilhengerne i partiet. De konservatives krav om oppgjør med studentene var dermed indirekte et angrep på reformpolitikken. Men i partiet var reformtilhengerne i flertall, og de ble støttet av Tito.

Kulturlivet i Jugoslavia på 1950-tallet kunne av utenforstående oppfattes som nokså monolittisk, med kritikere som Milovan Djilas og Vladimir Dedijer som enslige dissidenter mot det offisielle synet på utviklingen av det sosialistiske samfunnet (*New York Times* 15. april 1962, Bryan 1966: 293). På 1960-tallet fikk de imidlertid følge av flere kritiske intellektuelle grupper både innenfor og utenfor kommunistpartiet. De viktigste enkeltpersonene var Mihajlo

³³ For en diskusjon av motsetningene mellom maktelitene i kommunistpartiet, se Layton (1976).

Mihajlov og Joze Pucnik. Innenfor det filosofiske miljøet utviklet det såkalte Praxis-miljøet seg³⁴ med filosofer som Milan Kangrga, Rudi Supek og Danko Grlic som utfordret det etablerte, men som trodde på endring av partiet gjennom dialog.³⁵ Det filosofiske grunnlaget for de jugoslaviske studentenes kritikk i 1968 hadde derfor flere hjemlige røtter utover påvirkningen fra den vestlige New Left-bevegelsen.

De opposisjonelle utfordret de ledende partiideologene, anført av Edvard Kardelj, som definerte begrepet selvforvaltning som styrt selvforvaltning, kontrollert av partiet. Selvforvaltning i den jugoslaviske modellen omfattet ikke kulturen og politikken. Det studentene og de intellektuelle krevde, var imidlertid egentlig bare at den jugoslaviske konstitusjonen skulle etterleves i praksis. Samtidig ønsket de å fjerne regimets glorifiserte myter om kommunistpartiet og partisangenerasjonens samfunnsmodell (Detela 1970: 785).

Intellektuell opposisjon var dermed ikke noe nytt. Det regimet fryktet, var en spredning av studentopprøret til arbeidere og bønder. Det var den egentlige trusselen mot regimet. For å hindre at oppstanden i Beograd spredte seg til andre universiteter, ga myndighetene derfor raskt etter for studentenes krav om bedring av materielle kår (for eksempel gjennom å øke studiestøtten). Dessuten trakk man politiet tilbake fra universitetsområdet for å hindre sammenstøt. Kommunistpartiet advarte samtidig arbeiderne mot å samarbeide med studentene. Dette bidro til å isolere de jugoslaviske studentene. Arbeiderne fryktet at opprøret ville føre til enda større fattigdom og arbeidsledighet.

Tito utnyttet opprøret til å vise lederskap ved å balansere ulike fraksjoner i partiet. I juni og juli holdt han to viktige fjernsynsstaler hvor han snakket direkte til studentene og befolkningen for øvrig. I den første talen, som ble holdt 9. juni, kom han de moderate studentene i møte ved å erkjenne at begivenhetene hadde tatt overhånd fordi myndighetene ikke hadde lyttet godt nok (Caute 1988). Langtiktigere var det imidlertid at han personlig tok ansvar for å gjennomføre nødvendige reformer. På den måten deaktiverte han grunnlaget for massemobiliseringen. I motsetning til Frankrikes president de Gaulle, som krevde folkeavstemning om støtte til ham personlig, lovet Tito å gå av hvis han ikke løste problemene. Med

³⁴ «Praksis» i denne filosofiske retningens betydning omfattet ikke bare arbeid, men også kreativitet, historisk handling og revolusjonær frigjøring. Virkelig demokratisk selvbestemmelse var det eneste alternativet til alle former for totalitarisme.

³⁵ Tidsskrift som *Praxis*, *Gledista* og *Knizevne novine*, som alle utkom i Beograd, var viktige arenaer for intellektuell debatt.

et spark nedover i partiet hevdet han at ingen kommunist skulle insistere på å sitte i stillingen hvis han eller hun ikke løste pålagte oppgaver. Han omgikk imidlertid studentenes krav om å straffe de ansvarlige for politibrutaliteten (*New York Times* 11. juni 1968).

Talen gjorde slutt på uenigheten innad i regimet, samtidig som den drev en kile inn mellom de moderate og de mer radikale studentene. De moderate hyllet Tito for at han ga etter for studentkravene. Dermed gikk luften ut av opprøret. I den neste talen tok Tito avstand fra de «ekstreme» innenfor studentbevegelsen. De «ekstreme» var de som hadde mistet troen på forandringer innenfor partiet. Tito beskyldte fremmede elementer innenfor studentbevegelsen for å forsøke å skape kaos og for å prøve å frata kommunistpartiet dets ledende rolle. Talen la grunnlaget for at politiet 20. juli fjernet de siste studentokkupantene fra universitetet i Beograd. Okkupantene ble utvist fra universitetet og ekskludert fra kommunistpartiet. I det korte perspektiv var dermed studentopprøret i Jugoslavia over.

Det store flertallet av jugoslaviske studenter ønsket bare å forbedre det eksisterende innenfor en sosialistisk modell. En av årsakene til at Tito valgte reformer i stedet for å slå ned opprøret med makt, var at mange av studentenes krav falt sammen med Titos egne målsetninger. Å innfri kravene representerte derfor ingen politiske kostnader. Samtidig hindret han at opprøret spredte seg til andre sosiale grupper. Studentene sparket inn en åpen dør, men det var nytt at forandringer kom som følge av press nedenfra. Mange av studentaktivistene satt likevel bitre tilbake og følte seg forrådt. Samtidig fikk reformfiaskoen i Tsjekkoslovakia også konsekvenser i Jugoslavia. Enkelte intellektuelle vendte seg i retning av nasjonalisme og religion, mens andre gikk i stikk motsatt retning, med sterkere vekt på sentralisme. Noen forsvarte den harde linjen i politiske og kulturelle spørsmål, og endte opp i dogmatisme og til og med ny-stalinisme. Konfliktene mellom mange av disse posisjonene pekte framover mot tiden etter Tito og oppløsningen av Jugoslavia.

Det polske og det jugoslaviske opprøret i en europeisk kontekst – enkelte konklusjoner

I det ytre liknet de østeuropeiske demonstrasjonene de vestlige. Demonstrantene tok i bruk mange av de samme aksjonsformene, slik som okkupasjon av universitetsbygninger og sammenstøt med politiet. Også i Øst-Europa besto kjernen i bevegelsene (i varierende grad) av unge og velutdannede fra de privilegerte lag av befolkningen, hvis foreldre var en del av «the establishment», dvs.

av parti- og maktapparatet. Politibrutaliteten var også i Øst-Europa en viktig faktor som bidro til massemobilisering.

Det var likevel store forskjeller. Som historikeren Jerzy Eisler har påpekt, kjempet demonstrantene i Øst-Europa for grunnleggende menneskerettigheter som man i Vesten tok for gitt (Eisler 1998: 251). Generelt var man i øst dessuten lite inspirert av hendsene og idealene fra vest. For eksempel spilte den vestlige New Left-ideologien en underordnet rolle i øst. I Øst-Europa var heller ikke protestene mot den amerikanske krigen i Vietnam så viktig. Protestene i øst var dermed en større inspirasjon for aktivistene i Vesten enn omvendt (de polske intellektuelle inspirerte for eksempel aksjonistene i både Vest-Tyskland og Frankrike). Det betyr ikke at utenrikspolitikken ikke hadde betydning for utviklingen av de ulike opprørene i Øst-Europa, men at det var andre utenrikspolitiske faktorer som spilte inn, først og fremst forholdet til Sovjetunionen og utviklingen i Tsjekkoslovakia.

Men forskjellene i opprørenes karakter gikk ikke bare mellom øst og vest i Europa. Det var også store forskjeller mellom de ulike opprørene i Øst-Europa i 1968, ingen var like. I det ytre var opprørene i både Polen og Jugoslavia studentopprør, men protestbevegelsene involverte langt bredere og mer sammensatte grupper enn bare studenter. I begge land var også de intellektuelle engasjert. De brede lag av arbeidere sluttet seg imidlertid ikke til opprøret, selv om det var stor folkelig sympati for studentene i begge land. Felles for samtlige opprør i Øst-Europa var at de alle måtte forholde seg til en statsmakt og et partiapparat som var preget av sterke indre konflikter hvor ulike fraksjoner gikk inn for ulike strategier for å slå ned opprøret. Dermed framsto «myndighetene» ikke som en enhetlig størrelse i noen av landene, men som et sett av konkurrerende eliter.

Felles for begge land var at politibrutaliteten utløste massemobilisering blant studentene, men både i Polen og Jugoslavia lå det bakenforliggende og sammensatte årsaker til krisen. I Polen var det allerede fra 1967 tegn på en revitalisering av politikken *utenfor* kommunistpartiet med krav om frihet og demokrati – koblet med dypt nasjonalistiske stemninger. Under studentopprøret hadde protestbevegelsen ingen allierte innenfor partiapparatet som var villige til å lytte til eller målbære deres synspunkter. Det var heller ingen innenfor partiapparatet som hadde bruk for studentenes støtte verken til å gjennomføre reformer eller som allierte i den indre maktkampen. Tvert om; selv om alle studentkravene lå innenfor rammene av den polske konstitusjonen, betraktet en samlet parti-

ledelse protestbevegelsen som en trussel mot partiets hegemoni. I Jugoslavia fantes det derimot allierte innenfor partiet, og krisen lot seg derfor løse gjennom innrømmelser. Det nye var at det skjedde som følge av press nedenfra.

Litteratur

- Althaus, S. L. (2005) News Narratives and News Framing: Constructing Political Reality. *Harvard International Journal of Press-Politics* 10 (3): 134–34.
- Banac, Ivo (1988) *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bethell, Nicholas W. (1972) *Gomulka: His Poland and His Communism*. Harmondsworth: Penguin.
- Bielasiak, Jack (1988) Social Confrontation to Contrived Crisis – March 1968 in Poland. *East European Quarterly* 22 (1): 81–105.
- Bryan, Carter R. (1966) The Press System of Yugoslavia: Communism with a Difference. *Journalism Quarterly* vol. 43: 291–99.
- Caute, David (1988) *The Year of the Barricades: a Journey through 1968*. New York, NY: Harper & Row.
- Cerezay, Gaston de (1964) Gomulka and the Intellectuals. *East Europe: A Monthly Review of East European Affairs* 13 (12): 22–30.
- Chomsky, Noam & Robert S. Cohen (1974) The Repression at Belgrade University. *The New York Review of Books* 21 (1).
- Davies, Norman. (2005) *God's playground: a History of Poland*. Volume II: 1795 to the Present. Oxford: Oxford University Press.
- Detela, Lev (1970) Jugoslav Student Revolt: an Attempt at Interpretation. *Review of the Study Center for Jugoslav Affairs* vol. 1: 768–88.
- Eisler, Jerzy (1991) *Marzec 1968: Geneza, przebieg, konsekwencje*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Eisler, Jerzy (2006) *Polski rok 1968*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Eisler, Jerzy (1998) «March1968 in Poland» i Carole Fink, Philipp Gassert & Detlef Dunker (red.) *1968. The World Transformed*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eley, Geoff (2002) *Forging Democracy: the History of the Left in Europe, 1850–2000*. Oxford: Oxford University Press.
- Fink, Carole, Philipp Gassert & Detlef Dunker (red.) *1968. The World Transformed*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frøland, Hans Otto, Arne Kalland, Pål Kolstø, Rolf Werenskjold & Odd Arne Westad (red.) (1997) *Det 20. århundres historie: Europa, USA og Japan*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Goban-Klas, Tomasz (1994) *The Orchestration of the Media: the Politics of Mass Communications in Communist Poland and the Aftermath*. Boulder, CO: Westview Press.
- Goffman, Erving (1974) *Frame Analysis: an Essay on the Organization of Experience*. New York, NY: Harper & Row.
- Johansen, Jan Otto (1962) *Polen mellom øst og vest*. Oslo: Aschehoug.
- Johnson, Ross A. (1967) Warsaw: Politics and the Intellectuals. *East Europe: A Monthly Review of East European Affairs* 16 (7): 12–16.
- Karpinski, Jakub (1982) *Countdown, the Polish Upheavals of 1956, 1968, 1970, 1976, 1980*. New York, NY: Karz-Cohl.
- Kurlansky, Mark (2004) *1968: the Year that Rocked the World*. Waterville, ME: Thorndike Press.

- Lampe, John R. (2000) *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Layout, R. V. (1976) The Student Uprising in Belgrade 1968: Documents and Commentary. *International Review of History and Political Science* 13 (2): 57–70.
- Lewis, Flora (1958) *A Case History of Hope. The Story of Poland's Peaceful Revolutions*. Garden City, NY: Doubleday.
- Mickelson, Sig (1983) *America's Other Voice: the Story of Radio Free Europe and Radio Liberty*. New York, NY: Praeger.
- Mønnesland, Svein (1999) *Før Jugoslavia og etter*. Oslo: Sypress forlag.
- Paulu, Burton (1974) *Radio and Television Broadcasting in Eastern Europe*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Pearlman, Fred (1973) *Revolt in Socialist Yugoslavia, June 1968*. Detroit, MI: Black and Red.
- Plamenic, D. (1969) The Belgrade Student Insurrection. *New Left Review* 54 (March–April).
- Raina, Peter (1970) *Gomulka. Politische Biographie*. Köln: Wissenschaft und Politik.
- Raina, Peter (1978) *Political Opposition in Poland, 1954–1977*. London: Poets' and Painters' Press.
- Rozenbaum, Włodzimierz (1975) The Anti-Zionist Campaign in Poland, June – December 1967. *Intermarium* 1 (3) (www.columbia.edu/cu/sipa/REGIONAL/ECE/rozenbaum.html) (8. juni 2007).
- Sanford, George (1999) *Poland: the Conquest of History*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
- Seim, Jardar (1994) *Øst-Europas historie*. Oslo: Aschehoug.
- Sosin, Gene (1999) *Sparks of Liberty: an Insider's Memoir of Radio Liberty*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Urban, George R. (1997) *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War Within the Cold War*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Werenskjold, Rolf (under publ. a) The 1968 as a Media Event in Norwegian Television News. *Media History*.
- Werenskjold, Rolf (under publ. b) Dekningen av det globale 1968-opprøret i norske avismedier. *Scandinavian Journal of History*.
- Weyenthal, Jan B. de (1974) Academic Dissent as a Catalyst for Political Crisis in a Communist System. *The Polish Review* vol. 19: 19–26.
- Weyenthal, Jan B. de (1986) *The Communists of Poland: a Historical Outline*. Stanford, CA: Hoover Institution Press.
- Yoksimovich, I. M. (1968) Yugoslavia's Young Intellectual Rebels. *Review of the Study Center for Jugoslav Affairs* vol. 1: 643 –48.

Fra den 18. partikongress til Litvinovs avskjedigelse

Et linjeskifte i sovjetisk utenrikspolitikk?

Åsmund B. Gjerde
samfunnsredaktør i
tidsskriftet *argument*,
studerer russisk og
historie ved
Universitetet i Oslo

Den 23. august 1939 skrev Sovjetunionens kommissær for utenrikssaker Vjatsjeslav Molotov og hans tyske motpart Joachim von Ribbentrop under på en ikke-angrepssakt mellom Sovjetunionen og Tyskland. For Tyskland fjernet denne pakten mye av den risiko som ellers ville fulgt med et angrep på Polen. Pakten er således av mange omtalt som en utløsende årsak til 2. verdenskrig (Poulsen 1982: 188–89, Roberts 1995: 148, Tucker 1990: 600). Spørsmålet om når sovjetmyndighetene bestemte seg for å inngå denne pakten, er derfor meget relevant.

Det finnes en rekke teorier om når linjeskiftet i sovjetisk utenrikspolitikk fra kollektiv sikkerhet og folkefrontspolitikk til en pakt med Nazi-Tyskland fant sted. Enkelte hevder at Stalins tale til kommunistpartiets 18. partikongress 10. mars 1939 innebar en tilnærming til Tyskland (se f. eks. Tolstoy 1981: 92, Kennan 1960: 174–75). En annen hendelse som ofte tolkes som en tilnærming til Tyskland er Maksim Litvinovs avskjedigelse fra posten som kommissær for utenrikssaker 3. mai 1939 (se f. eks. Resis 2000, Haslam 1984: 212–15, Tucker 1990: 593–94). Denne artikkelen omhandler disse to hendelsene og de politiske prosessene som fant sted i tiden mellom dem. Målet er å drøfte hvilken utenrikspolitisk linje Sovjetunionen fulgte i denne perioden. Foretrakk Stalin en ikke-angrepssakt med Tyskland eller var «kollektiv sikkerhet» med vestmaktene fortsatt hovedlinjen i politikken?

Takk til Åsmund Egge, Rune Gjerde og to anonyme fagfeller for nyttige kommentarer til tidligere utkast av denne artikkelen.

Innledningsvis vil jeg gå kort gjennom det historiske bakteppet for hendelsene som drøftes – fra nazistenes maktovertakelse i Tyskland frem til den akutte krisesituasjonen som oppsto på begynnelsen av 1939. Det er mot denne bakgrunn Stalin holdt sin beryktede tale til den 18. partikongress. Denne talen står sentralt både fordi det er den eneste lengre utlegningen om internasjonale forhold fra Stalin denne våren, og fordi den har blitt tatt til inntekt for vidt forskjellige syn. Hovedfokuset for artikkelen er allikevel perioden fra og med 10. mars og frem til Litvinov ble erstattet av Vjatsjeslav Molotov 3. mai 1939.

Det foreligger en rekke historiske dokumenter fra de snaue to månedene mellom 10. mars og 3. mai 1939 som kan bidra til å kaste lys over endringene i Stalins utenrikspolitiske linje. Alle dokumentene har vært tilgjengelige for vestlige historikere i lengre tid. Jeg håper allikevel at min tolkning av dem kan gi noen nye innsikter i en svært komplisert og viktig del av internasjonal politisk historie.

Relasjonene mellom Sovjetunionen og de europeiske stormaktene på 1930-tallet

Til tross for de ideologiske motsetningene mellom nazismen og kommunismen, så det en stund ut til at de relativt gode sovjetisk-tyske relasjonene skulle videreføres etter nazistenes maktovertakelse i 1933. Tyskland ratifiserte for eksempel nøytralitetsavtalen som var inngått med Sovjetunionen i 1926, og undertrykkelsen av tyske kommunister ble ikke møtt med de massive protestene fra Moskva som man kunne forvente. Fra sommeren 1933 ble imidlertid forholdet mellom de to statene raskt dårligere. Den utløsende årsaken var en tale som den tyske finansministeren Alfred Hugenburg holdt på en internasjonal økonomikonferanse i London. Moskva tolket talens innhold dit hen at Tyskland planla en ekspansjon østover (Roberts 1995: 12).

Som et motsvar forsøkte sovjetmyndighetene å bedre forholdet til vestmaktene. I 1934 ble Sovjetunionen tatt opp som medlem av Folkeforbundet, og samme år innleddet man forhandlinger med Frankrike om et «østlig Locarno»¹ for å forebygge tysk ekspansjon. Til sovjeternes skuffelse trakk imidlertid Frankrike Tyskland med

1 Med et «østlig Locarno» menes en østeuropeisk allianse hvor alle medlemmene skulle forplikte seg til å komme hverandre til unnsetning i tilfelle en eller flere av dem skulle bli angrepet (Roberts 1995: 17). De opprinnelige Locarno-avtalene ble inngått mellom Tyskland og de sentral- og vesteuropeiske statene i 1925. Avtalene ble av mange, og spesielt av Moskva, oppfattet som rettet mot Sovjetunionen, selv om de også skulle garantere for Tsjekkoslovakia og Polen i tilfelle tysk angrep. Tysklands militarisering av Rhinland i 1936 blir gjerne omtalt som slutten på «Locarno-ånden» (Wikipedia 2006).

i disse samtalene, noe som var en av årsakene til at forhandlingene brøt sammen i 1935. I stedet inngikk Sovjetunionen en avtale med Frankrike og Tsjekkoslovakia om assistanse ved et eventuelt angrep på Tsjekkoslovakia.² Et annet element i den sovjetiske dreiningen mot vestmaktene var Kominterns «folkefrontpolitikk» (Komintern hadde på denne tiden langt på vei blitt et instrument for Moskva). Denne innebar blant annet at Komintern oppfordret/beordret kommunistpartier til å støtte regjeringer bestående av sosialistiske, sosialdemokratiske og borgerlige partier for å demme opp for fascismen (Tucker 1990: 338).

Selv om Frankrike etter mye om og men ratifiserte pakten med Sovjetunionen og Tsjekkoslovakia, ble aldri det fransk-sovjetiske forholdet preget av fortrolighet. Dette skyldtes i stor grad de franske forbindelsene med britene, som var svært fiendtlig innstilt til Sovjetunionen. Det franske kommunistpartiet fortsatte også på oppfordring fra Komintern å stemme mot alle bevilgninger til fransk opprustning.³ Motstanden mot fransk opprustning ble begrunnet med at våpnene kunne bli brukt mot arbeiderklassen og mot sosiale endringer. Det er også sannsynlig at den hyppige kontakten mellom franske og tyske diplomater og den sovjetiske frykten for en tysk-fransk avtale, var en årsak til Kominterns (les: Moskvas) motvilje mot fransk opprustning (Haslam 1984: 80–107).

Til tross for forverringen i det sovjetisk-tyske forholdet fra 1933 og utover hadde man fra Moskvas side ikke helt gitt opp Tyskland. Samtidig som man forhandlet med vestmaktene, kom man også med avtaleforslag til tyskerne.⁴ Sovjetunionens handelsrepresentant i Berlin, David Kandelaki, hadde i perioden 1935–37 kontakt med høytstående nazister som Hermann Göring og sentralbanksjef Hjalmar Schacht. Under forhandlinger med Schacht om en tysk-sovjetisk kredittavtale skal Kandelaki ha fortalt Schacht at man ønsket en bedring av de politiske forbindelsene mellom de to statene og gav inntrykk av at han snakket på vegne av Stalin og Molotov. General Mikhail Tukatsjevskij skal kort tid etter, og på vegne av

-
- 2 Avtalen fastslo at Sovjetunionen bare skulle komme Tsjekkoslovakia til unnsetning der som Frankrike gjorde det først. Dette punktet skulle få betydning tre år senere (Roberts 1995: 49).
 - 3 Den sovjetiske innflytelsen i fransk innenrikspolitikk var betraktelig større enn innflytelsen i Storbritannia. Den viktigste årsaken til dette var at mens man i Frankrike hadde et stort kommunistparti, hadde det meste av den britiske arbeiderbevegelsen valgt «feil» side da den europeiske arbeiderbevegelsen i 1914 ble splittet over spørsmålet om støtte til sine respektive staters deltagelse i 1. verdenskrig.
 - 4 Forslag om å garantere de baltiske statenes sikkerhet i 1934 og forslag om en ikke-angrepsavtale sammen med de østeuropeiske statene i 1935, etter at den sovjetisk-fransk-tsjekkoslovakiske avtalen ble underskrevet. Begge forslagene ble avvist (Roberts 1995: 17, 20).

Stalin, ha uttrykt overfor den tyske militærattaché Köstring at Moskva ønsket å gjenoppta de tidligere tette relasjonene mellom de to staters militære styrker (Tucker 1990: 348–49).

Slike tilnæringer har av en rekke historikere blitt tatt som bevis på at Sovjetunionen ønsket en allianse med Tyskland lenge før august 1939. Disse historikerne hadde imidlertid ikke tilgang til sovjetisk arkiver og baserte seg derfor på materiale fra tyske arkiver. Etter at mye nytt sovjetisk arkivmateriale ble gjort offentlig fra slutten av 1980-tallet og fremover, har det vokst frem en alternativ forståelse av disse hendelsene. Flere historikere hevder nå at det var tyskerne som ivret for en allianse, mens sovjetmyndighetene var avvisende.⁵ Eksempelvis forsøkte tyskerne kontinuerlig å få Sovjetunionen til å utvide sin gjeldende kredittavtale, som var på 200 millioner mark for perioden 1935–40. Den fremste årsaken til dette var at Tyskland hadde stort behov for økt råvareimport for å understøtte industrieksten. Ettersom Tyskland ikke ville inkludere våpen og militært utstyr i kredittavtalen, lyktes det imidlertid ikke å oppnå enighet om en slik kredittøkning (Haslam 1984: 85–86, 202, Roberts 1995: 35–42).

I 1938 ble Nazi-Tysklands ekspansjonistiske ambisjoner tydelige for alle. Østerrike ble annektert i mars 1938, og deretter forsøkte Hitler å presse Tsjekkoslovakia til å avstå territorium til Tyskland. Etter hvert som presset på Tsjekkoslovakia økte, ble spørsmålet om hvordan de sovjetisk-fransk-tsjekkoslovakiske avtalene fra 1935 skulle tolkes, aktualisert. Franskmenne var motvillige mot å gripe inn. På München-konferansen i september 1939 avgjorde stormaktene, uten at Tsjekkoslovakia eller Sovjetunionen var invitert, at man skulle «gi» Tyskland det hovedsakelig tyskbefolkede Sudetenland i et forsøk på å tilfredsstille noe av Hitlers ekspansjonslyst. «Appeasement»-politikken var ment å skulle avverge krig. Et omdiskutert spørsmål blant historikere er hvorvidt sovjetmyndighetene var villige til å gi Tsjekkoslovakia assistanse til tross for at Frankrike hadde brutt sin del av avtalen. Utfallet ble imidlertid at hjelpen ikke kom.⁶

Den 15. mars 1939 okkuperte Tyskland Böhmen, og «appease-

⁵ Historikere som Robert C. Tucker (1990), Jiri Hochmann (1984) og Nikolay Tolstoy (1981) har stått for den opprinnelige versjonen, mens Geoffrey Roberts (1989, 1995) og delvis Jonathan Haslam (1984) har fremmet den revisionistiske. Uenigheten blant historikere om hvorvidt det var sovjeterne eller tyskerne som tok initiativ til tilnærming mellom de to statene, gjelder hele mellomkrigstiden.

⁶ For mer om denne diskusjon, se for eksempel Ragsdale (1998: 614–17), Roberts (1995: 49–61) og Tucker (1990: 513–25).

ment» var nå langt på vei diskreditert (Roberts 1995: 65, Haslam 1984: 205). Parallelt hadde tyskerne innledet en politikk som var ment å presse Polen til å gi fra seg Danzig/Gdansk.⁷ Den internasjonale situasjonen var kritisk, men det var ingen kontakt mellom Sovjetunionen og vestmaktene.

Den store terroren og den utenrikspolitiske beslutningsprosessen i Sovjetunionen

Et viktig moment for å forstå det politiske bakteppet for de hensidene denne artikkelen drøfter, er de omfattende utrensningene, «Den store terroren», som fant sted i andre halvdel av 1930-tallet. Den mest intensive perioden med utrensninger av høyestående politikere og embetsmenn tok slutt i 1938. Dermed blir det viktig å merke seg hvordan terroren virket inn på den utenrikspolitiske beslutningsprosessen. I den grad det sovjetiske utenrikssommariatet noen gang hadde vært et selvstendig maktcenter, ser det ut til at Stalins terror gjorde slutt på denne rollen. Teddy Uldricks (1977: 189) hevder at «Not only were Litvinov and his colleagues powerless in the face of the onslaught, but the Foreign Commissariat was even forced to justify the slaughter and to aid in its execution». Uldricks beregner at 62 prosent av dem som hadde vært kommissærer, visekommisærer, ambassadører og kollegiemedlemmer før utrensningene ble henrettet, arrestert eller sendt i eksil under terroren (*ibid.*: 190). I tillegg var Narkomindel (kommisariatet for utenrikssaker) tungt infiltrert av sikkerhetstjenesten NKVD, som sørget for at avvik fra partilinjen ble unngått og, dersom noe slikt skulle forekomme, at de ansvarlige ble tilbakekalt og/eller avsatt (*ibid.*: 191).

Til tross for de store innhoggene terroren hadde gjort i Narkomindel, var Stalin i 1939 ennå ikke fornøyd. Ifølge den amerikanske ambassaden i Moskva ble Litvinovs avskjed starten på nok en massiv utrensning som innebar at nesten samtlige tjenestemenn ble skiftet ut (Uldricks 1977: 190–91). Forhandlingene som ledet frem til Molotov–Ribbentrop-pakten, ble på sovjetisk side overtatt av Stalin og hans høyre hånd Molotov, og ifølge Uldricks opphørte Narkomindel i praksis å fungere: «In the main, the devastated Commissariat of Foreign Affairs was hard pressed to carry out even the most elementary diplomatic tasks» (*ibid.*: 192). Den nye genera-

7 Den polske motviljen mot dette resulterte i at Hitler 28. april 1939 i all offentlighet sa opp ikke-angrepapakten mellom Tyskland og Polen fra 1934.

sjonen tjenestemenn som nå ble innsatt – og som skulle komme til å utgjøre en stabil kjerne i sovjetisk utenrikspolitikk i flere tiår fremover – var svært forskjellig fra den generasjonen som hadde blitt rensket ut. Mens kommissariatet under Litvinov var dominert av menn med middelklassebakgrunn og høy utdannelse, gjerne fra europeiske og amerikanske universiteter, besto den nye generasjonen av menn med bakgrunn fra arbeiderklasse og bondestand og med betraktelig lavere utdanningsnivå og språkferdigheter (*ibid.*: 194–95).

Utenlandske motparter kom også til å merke forskjell etter at Litvinov ble erstattet av Molotov. Den tyske eksdiplomaten Gustav Hilger sier at

Molotov is a highly efficient administrator, a capable executive of policies that are handed down to him, and an experienced bureaucrat. In contrast to his predecessor in the Foreign Commissariat, however, he has no creative mind. In negotiations which I witnessed or in which I took part, he never showed any personal initiative, but seemed to stick strictly to the rules laid down by Stalin (Hilger 1953: 290).⁸

Stalins tale og okkupasjonen av Böhmen

Den 10. mars 1939 ble det sovjetiske kommunistpartiets 18. parti-kongress avholdt. Størstedelen av Stalins tale til kongressen var viet kritikk av vestmaktene. Ett eksempel er følgende passasje:

The task (...) of our Party in the realm of foreign policy [is] (...) to observe caution and not to permit our country to be drawn into a conflict by the warmongers, who are accustomed to have others pull the chestnuts out of the fire for them.⁹

Det som finnes av ideologisk innhold i talen er ikke rettet mot nazistene. Stalin bruker i stedet mye av talen til å understreke motsetningene mellom kapitalisme og kommunisme. Retorisk spør han hva som er årsaken til vestmaktenes vilje til ensidige innrømmelser til aggressive stater, før han selv svarer:

It might be attributed, for example, to the fear that a revolution might break out if the non-aggressive states were to go to war (...) the first

8 En annen utenlandsk diplomat bedømte det dit hen at Litvinov hadde hatt like stort spillerom som en utenriksminister i en demokratisk stat (Uldricks 1977).

9 «Extracts from Stalin's Report to the Eighteenth Congress of the CPSU, 10 March, 1939», gjengitt i Degas (1953).

imperialist war led to the victory of the revolution in one of the largest countries. They are afraid that the second imperialist world war may also lead to the victory of the revolution in one or several countries.¹⁰

Dette fraværet av ideologiske angrep på nazisme og tysk ekspansjonisme står i skarp kontrast til tidligere uttalelser fra blant andre Litvinov om den internasjonale situasjonen.¹¹ Den nye holdningen preger også responsen på den tyske innmarsjen i Böhmen bare fem dager senere. Etter Hitlers Anschluss med Østerrike hadde sovjetene umiddelbart foreslått en internasjonal konferanse, nå kom man bare med en fordømmelse av annexeringen.¹²

Litvinov og vestmaktene

Kort tid etter Stalins tale erklærte Litvinov at Sovjetunionen ikke ville komme med flere initiativer til avtaler med vestmaktene (Resis 2000: 36). Da britene tok initiativ til forhandlinger 18. mars, kom allikevel sovjetiske myndigheter med tre suksessive motforslag til de vestlige initiativene. Disse ble overlevert 20. mars, 22. mars og 17. april (*ibid.*). I alle tre var det en tendens til at sovjetene ville ha en avtale som var forpliktende for alle parter, noe vestmaktene ikke var rede til å gå med på.¹³

Den 14. april foreslo britenes utenrikssminister, grev Halifax, at Sovjetunionen skulle gi unilaterale garantier til Polen, Romania og eventuelt andre stater. Dette var fra britenes side et langt skritt bort fra det forslaget de selv hadde kommet med 18. mars (Resis 2000: 43).¹⁴ Litvinov var allikevel villig til å godta britenes forslag som grunnlag for videre forhandlinger og utarbeidet to forslag til motsvar som begge ble forkastet av Stalin og hans nærmeste krets. I stedet utformet Stalins krets selv det tredje og endelige svaret, som

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Se for eksempel «Extracts from a Speech by Litvinov on the International Situation at an Election Meeting in Leningrad, 23 June, 1938», gjengitt i Degas (1953). Litvinov legger her ut om «the present race theory recognizing the historic right of existence only for the German race» og «the plan for creating that Mitteleuropa of which Germany dreamed even before the world war».

¹² «Note from Litvinov to the German Ambassador in Moscow on the Incorporation of Bohemia in the German Reich, 18 March 1939» og «Press Statement by Litvinov on the International Situation After the Incorporation of Austria in Germany, 17 March, 1938», gjengitt i Degas (1953).

¹³ For en detaljert beskrivelse av forhandlingene, se Resis (2000) og Roberts (1996).

¹⁴ Forslaget fra 18. mars innebar et mer forpliktende samarbeid, men ble forkastet av britene etter at Polen nektet å gå inn i en allianse med Sovjetunionen.

ble overlevert vestmaktene 17. og 18. april (Resis 2000: 44–47). Drøye to uker senere, den 3. mai, ble som tidligere nevnt Litvinov avskjediget og erstattet med Molotov.

Komintern, Frankrike og nedtoning av antifascismen

Et viktig aspekt ved sovjetisk utenrikspolitikk i denne perioden er Kominterns rolle. Komintern hadde gått fra å være en organisasjon av kommunistpartier der det sovjetiske spilte en dominerende rolle, til å være fullstendig underlagt Moskva (McDermott 1995). Kort tid etter det sovjetiske forslaget av 17. april sendte Georgi Dimitrov, lederen for Komintern, og Dimitrij Manuilskij, Stalins utsending til samme organisasjon, et brev til Stalin hvor de spurte hvilken politikk de franske kommunistene skulle velge vis-à-vis kollektiv sikkerhet og den franske regjeringen. De to argumenterte for at man skulle be de franske kommunistene forsøke å styrte regjeringen og etablere en ny regjering med et bredere grunnlag, ettersom en slik regjering vil være en bedre samarbeidspartner for kollektiv sikkerhet. Etter deres mening var det nemlig økende støtte for samarbeid med sovjetene både i opinionen og i en rekke partier.¹⁵ Manuilskij og Dimitrov avsluttet brevet til Stalin som følger:

Dear Comrade Stalin, we are asking you to let us know whether our opinion on the above question is correct. We will adopt the final decision only after receiving your instructions.¹⁶

Mye tyder på at Manuilskij og Dimitrovs bedømmelse av situasjonen stemte godt med det inntrykket sovjetene allerede satt med av opinionen i både Frankrike og Storbritannia – at den var i ferd med å svinge i deres favør.¹⁷ Etter at franskmenne i begynnelsen av april hadde kommet med tilnærming til sovjetene, skrev Litvinov 11. april et brev til ambassadøren i Frankrike, Jakob Surits, der han sa:

¹⁵ «Dimitrov and Manuilsky to Stalin, 20 April 1939», gjengitt i Dallin & Firsov (2000: 40–43).

¹⁶ *Ibid.* Da Dimitrov 26. april personlig tok opp brevet i samtale med Stalin, skal Stalin ha svart: «Decide these questions by yourselves» (*ibid.*: 39).

¹⁷ Se «Telegram from the Soviet Ambassador in France to the People's Commissariat for Foreign Affairs of the USSR, March 15, 1939» og «Excerpt from a Letter from the People's Commissar for Foreign Affairs of the USSR to the Soviet Ambassador in France, April 11, 1939», gjengitt i Gromyko *et al.* (1973: 196–97, 257–59). Her går jeg ut fra at oppfatningene om opinionen i Storbritannia og Frankrike stort sett var de samme i Stalins krets som det de var i Narkomindel. All den refererte korrespondansen er fra Narkomindel, men det er ingen grunn til å tro at Narkomindel hadde tilgang til informasjon som ikke også Stalin hadde tilgang til.

It appears to us that, like Halifax, [Frankrikes utenriksminister, Georges] Bonnet is talking to you from time to time about the political situation mainly in order to be able to reply to the opposition that he is «in contact and in consultation with the USSR». (...) Bonnet is no more inclined to assist Poland, Rumania or anyone else in Eastern Europe than he was inclined to help Czechoslovakia some time ago.¹⁸

Men det var ikke bare overfor Frankrike at Moskva nå tok i bruk nye virkemidler for å finne en alliansepartner. Også i politikken overfor Tyskland og fascistene skjedde det en viktig endring i tiden rett før Litvinovs fall. Frem til midten av april hadde Ilja Erenburg, Paris-korrespondent for Moskva-avisen *Izvestija* under pseudonymet Paul Jocelyn, jevnlig publisert glødende antifascistiske artikler. Nå ble han fortalt av den sovjetiske ambassaden i Paris at artiklene hans ikke lenger kunne bli trykt (Haslam 1984: 213).

Ulike tolkninger av trusselbildet

I forbindelse med Litvinovs første utkast til svar på det britiske forslaget av 14. april gav han Stalin sin begrunnelse for hvorfor han var villig til å godta britenes forslag som basis for forhandlinger: Han delte Stalins oppfatning av at britenes posisjon var uakseptabel, men mente at den kunne utgjøre utgangspunktet for «a lengthy process of diplomatic give-and-take» som kunne ende med et fordelaktig resultat for Sovjetunionen (Resis 2000: 45). Stalin hadde imidlertid sannsynligvis informasjon som tydet på at man ikke hadde tid til en slik lang diplomatisk prosess. Den 9. april hadde generalstaben i den røde hær mottatt et telegram fra en etterretningsagent i Japan om at japanerne hadde bestemt seg for å skrive under på en japansk-tysk «military pact directed solely against the USSR».¹⁹ Dermed var plutselig farens for en tofrontskrig svært reell. Siden utenrikskommissariatet på denne tiden var i en særdeles presset situasjon (Resis 2000: 33–34, Uldricks 1977), er det grunn til å tro at Litvinov ikke hadde tilgang til denne informasjonen.²⁰

18 Se «Excerpt from a Letter from the People's Commissar for Foreign Affairs of the USSR to the Soviet Ambassador in France, April 11, 1939», gjengitt i Gromyko *et al.* (1973: 257–59).

19 «Telegram from a Soviet Military Intelligence Officer in Japan to the General Staff of the Red Army, April 9, 1939», gjengitt i Gromyko *et al.* (1973: 256). Grunnen til at japanerne bare ville godta en pakt som kun rettet seg mot Sovjetunionen, var at de ikke ville «risk finally losing America's goodwill by agreeing to accede to a pact against the democratic countries» (*ibid.*).

20 Etterretningsinformasjon fra Japan om krigsfare var ikke noe nytt. Ifølge Haslam (1992:

Et par uker tidligere, den 11. og 15. mars, hadde kommissariatet mottatt rapporter fra ambassadørene i Frankrike og Tyskland hvor det fremgikk at det hadde foregått et gradvis skifte i tyske ambisjoner som gjorde en krig mot Frankrike mer sannsynlig enn en krig mot Sovjetunionen.²¹ Dermed er det sannsynlig at Litvinov i motsetning til Stalin ikke mente det hastet med å komme til en avtale.

Ønsket Stalin kollektiv sikkerhet eller pakt med Tyskland?

I den relativt omfattende litteraturen om det politiske og diplomatiske spillet som fant sted våren 1939, finnes det ingen eksempler på at andre enn Stalin selv skal ha hatt avgjørende innflytelse på utformingen av utenrikspolitikken, det nærmeste man kommer i så måte er den egenrådigheten som i noen tilfeller ble utvist av Litvinov. Stalins totale dominans er helt klart en forenkrende faktor når man skal studere sovjetisk utenrikspolitikk i denne perioden; de kompliserende faktorer som følger av demokrati og maktdeling var fullstendig fraværende. Det man må studere er altså Stalins disposisjoner slik de kommer til uttrykk i uttaleser og handlinger. Politikken ble riktig nok iverksatt gjennom en rekke forskjellige organer, noe jeg vil komme tilbake til. La oss imidlertid først se på Stalins egne uttaleser.

Blant tradisjonalister har som nevnt Stalins tale til den 18. partikongressen ofte blitt tolket som et signal til Tyskland om at Sovjetunionen var klar for samarbeid.²² Da Molotov utbrakte en skål for Stalin under feiringen av ikke-angrepspakten i august 1939, skal han ha sagt at Stalins tale «brought about a reversal in political relations» med Tyskland (Roberts 1995: 66). I tillegg skal Stalin ha betrodd det samme til Ribbentrop under forhandlingene

25–26) ledet Rikard Sorge fra 1933 på oppdrag fra den militære etterretningstjenesten GRU en spionring i Japan. I 1937 rapporterte han at Japan kunne komme til å gå til krig mot Sovjetunionen i løpet av nær fremtid. Året etter rapporterte han at Japan neppe ville gå til krig før året var omme (Haslam 1992: 101, 111). Det er også svært sannsynlig at den anonyme etterretningsagenten bak det omtalte telegrammet til generalstabben var Sorge eller noen fra hans spionring.

21 Se «Excerpt From a Brief Report by the Soviet Embassy in Germany on the Political Situation in Germany in 1938, March 11, 1939» og «Telegram from the Soviet Ambassador in France to the People's Commissariat for Foreign Affairs of the USSR, March 15, 1939», gjengitt i Gromyko *et al.* (1973: 190, 196–97).

22 Med «tradisjonalister» mener jeg historikere med klassiske koldkrigssynspunkter som mener at preferansen for allianse med Tyskland dominerte Sovjetunionens utenrikspolitikk fra et mye tidligere tidspunkt enn det «revisionistene» hevder. Se for eksempel Kennan (1960: 174–75).

(Kennan 1960: 175). Revisionisten Geoffrey Roberts hevder derimot at talen ikke kan oppfattes som en invitasjon til tyskerne og sier «If the speech was intended to foreshadow a Soviet-German agreement then most diplomats in Moscow missed the message» (Roberts 1995: 66). Selv om flertallet av diplomatene i Moskva kanskje ikke oppfattet talen slik, var det allikevel en som gjorde det: den tyske ambassadøren Friedrich von der Schulenburg. Han skrev etter talen en rapport til Berlin om at Moskva sannsynligvis ønsket bedre relasjoner med Tyskland (Haslam 1984: 205). Schulenburgs vurdering av talen kan allikevel ikke tas som bevis for Stalins hensikter. I tillegg kan Schulenburgs syn ha vært påvirket av at han selv sannsynligvis var motstander av en krig mot Sovjetunionen (Chuev & Resis 1993: 37).

Et annet av Roberts' argumenter er at «There is no point in sending signals if you make no effort to find out whether or not they have been received, and there were no private Soviet approaches either before or after Stalin's speech» (Roberts 1995: 66). Et tradisjonalistisk svar på dette har vært at det faktisk skjedde sovjetiske tilnærninger til Tyskland en drøy måned senere gjennom forslag om normalisering av relasjonene (Haslam 1984: 212). Roberts har ved hjelp av arkivmateriale som ble nedgradert tidlig på 1990-tallet, vist at denne påstanden er ytterst tvilsom (Roberts 1992b). Det er allikevel vanskelig å fullt ut aksepterte logikken i Roberts' resonnement om at talen ikke kan ha vært et signal til tyskerne fordi man i etterkant ikke forsøkte å finne ut hvordan Stalins budskap ble oppfattet.

Noen vil kanskje se på Sovjetunionens dempede respons på Tysklands okkupasjon av Böhmen en drøy uke senere som nok et signal. Den langt mindre konfrontatoriske linjen trenger imidlertid ikke å bety at Sovjetunionen nå var innstilt på bedre relasjoner med Tyskland, det kan også være et tegn på at sovjetene rett og slett ikke lenger så en konferanse med vestmaktene som hensiktsmessig. At man denne gangen valgte en unilateral respons, kan tyde på at engasjementet for kollektiv sikkerhet ikke lenger var like sterkt.

Denne siste tolkningen av responsen er også i overensstemmelse med det faktum at kritikk av vestmaktene dominerer den utenriks-politiske delen av Stalins tale, med utsagn som at Sovjetunionen ikke vil «pull the chestnuts out of the fire for them [vestmaktene]». George Kennan, tidligere amerikansk ambassadør til Sovjetunionen, hevder at «It was precisely this reference to chestnuts which constituted the plainest hint to the Germans» (Kennan 1960: 175). En mulig innvending mot dette er at uttalelsen like gjerne kan

oppfattes som en advarsel til vestmaktene om at de ikke skulle forsøke å fremprovosere krig mellom Tyskland og Sovjetunionen (Roberts 1995: 67).

En annen grunn til at Stalins tale kan bli sett på om ikke som en invitasjon til Tyskland, så i hvert fall et tegn på at fiendskapen fra Sovjetunionens side ikke lenger var like sterkt, var fraværet av ideologisk kritikk av nazismen. Dette sto i sterkt kontrast til hvordan Nazi-Tyskland tidligere var blitt omtalt av sovjetiske. Kanskje kan denne mildere retorikken oppfattes som en tilbakevending til tiden før folkefrontspolitikken, da Sovjetunionen fortsatt hadde et betragtelig bedre forhold til Tyskland enn til vestmaktene, og fascismen ble omtalt som bare en av kapitalismens mulige former, likeverdig med sosialdemokratiet.

Det nærmeste man kommer en fredsføler i Stalins tale er nok allikevel en uttalelse om at vestmaktene forsøker å «provoke a conflict with Germany without any visible grounds».²³ Alt i alt virker det allikevel som noe overdrevet å tolke talen som en invitasjon til Tyskland: Først og fremst må talen sies å være et utfall mot vestmaktene, noe som kan tyde på at sovjetiske ikke var innstilt på store innrømmelser for å oppnå kollektiv sikkerhet.

Denne tolkningen stemmer godt overens med hva som fremkommer i Litvinovs korrespondanse med den sovjetiske ambassadøren i Storbritannia, Ivan Majskij, i forkant av den 18. partikongress. Den 4. mars skriver Litvinov at det ikke finnes noen «genuine desire on [Storbritannias statsminister, Neville] Chamberlain's part to cooperate with us».²⁴ Men i samme brev skriver han også «while treating the English gestures with a sufficient dose of scepticism and mistrust, I do nevertheless consider them to be far from useless».²⁵ Samtidig tyder dette brevet på at Stalin og Litvinov på dette tidspunktet var enige om politikken overfor vestmaktene.

En viktig del av Albert Resis' forklaring på Litvinovs fall er at Litvinov i sine to avtaleforslag gikk for langt i å komme vestmaktene i møte og godta deres forslag som forhandlingsgrunnlag. Særlig to punkter skal ifølge Resis ha vært viktige. For det første ville Stalin ha en avtale som forpliktet vestmaktene til å komme til unnsettning ved angrep på Sovjetunionen uansett hva som var årsaken til

23 «Extracts from Stalin's Report to the Eighteenth Congress of the CPSU, 10 March, 1939», gjengitt i Degras (1953).

24 «Excerpt From a Letter From the People's Commissar for Foreign Affairs of the USSR to the Soviet Ambassador in Britain, March 4, 1939», gjengitt i Gromyko *et al.* (1973: 181).

25 *Ibid.*

angrepet. Vestmaktene ville imidlertid bare godta en avtale der de ville komme til unnsetning hvis angrepet på Sovjetunionen var et resultat av at Moskva først hadde kommet en østeuropeisk stat til unnsetning. For det andre godtok Litvinov også å utelukke avtaler med andre stormakter (les: Tyskland) om østeuropeiske forhold og separatfred (Resis 2000: 47). Begge disse innrømmelsene var fjernet fra det endelige motforslaget.²⁶

Den 3. mai, samme dag Litvinov ble avskjediget, hadde han fått beskjed fra britene om at de ville utsette sitt svar på det sovjetiske motforslaget. I forbindelse med dette skrev Litvinov et memorandum der han foreslo at Sovjetunionen skulle tilby seg å stille garantier for Nederland, Belgia og Sveits, strategisk viktige stater for vestmaktene (Resis 2000: 50). Britenes svar og Litvinovs påfølgende memorandum viste både at han var ettergivende og ute av stand til raskt å få på plass den forsvarsalliansen Stalin mente det var så stort behov for. Litvinovs håndtering av britenes respons kan med andre ord ha vært den utløsende årsak til at han ble avsatt.

En annen forklaring på vrakingen av Litvinov kan være hans etniske bakgrunn – Litvinov var jøde, og for nazistene, som i sin propaganda klandret de påstått mektige, konspiratoriske jødene for alle Tysklands problemer, ville det muligens ha vært uakseptabelt å forhandle og skrive under en avtale med ham.²⁷ Det er heller ikke sikkert at Litvinov selv ville ha funnet seg i å forhandle med nazistene. Hvis nå Stalin ønsket å åpne opp for muligheten for en avtale med Tyskland, passer dette derfor godt med avskjedigelsen av Litvinov.

Men det er også mulig at Litvinovs avskjed hadde fint lite å gjøre med konkrete utenrikspolitiske målsetninger. I det minste kan den massive utrensningen i utenrikskommissariatet etter Litvinovs fall tyde på dette. Den nye generasjonen utenrikspolitiske tjenestemenn var av en helt annen type, og med en bakgrunn som Stalin kan ha oppfattet som mindre problematisk. Litvinovs avskjed kan dermed også ses som et ledd i Stalins omforming av hele det sovjetiske byråkratiet. Utenlandske diplomaters beskrivelse av forskjellene mellom Molotov og Litvinov kan tyde på at Stalin fryktet uavhengig oppførsel fra Litvinov. Det nevnte memorandumet, som Litvinov må

26 «Soviet Proposals to Britain and France for Joint Action Against Aggression, 18 April, 1939», gjengitt i Degras (1953).

27 I det minste troddesovjetene sannsynligvis at dette ville bli sett på som ydmykende. Under feiringen av ikke-angrepapaktens utbrake Stalin en skål for Lazar Kaganovitsj, som også var jøde. Molotov fremstiller dette som en bevisst provokasjon fra Stalins side (Chuev & Resis 1993: 13).

ha laget på eget initiativ 3. mai, viser også at han, tross farene det innebar, var villig til å ta selvstendige initiativ i utenrikspolitikken. En mulig årsak til at Litvinov torde å oppføre seg såpass egenrådig var at han uansett var overbevist om at han ville bli utrensket – siden 1937 hadde han sovet med en pistol under hodeputen for å kunne ta sitt eget liv dersom NKVD skulle komme for å hente ham (Uldricks 1977: 196).

Som nevnt over skal Stalin overfor Dimitrov ha uttrykt at Komintern selv skulle avgjøre hvilken politikk man skulle føre vis-à-vis Frankrike. Hvis dette medfører riktighet, tyder det på at kollektiv sikkerhet ikke lenger var et alternativ, og at Stalin nå var i ferd med å reorientere seg mot Tyskland. Men samtidig virker det usannsynlig at Stalin skal ha stilt seg likegyldig til Kominterns politikk i en av Vest-Europas viktigste stater. Den 4. mai sendte Komintern riktignok en instruks til det franske kommunistparti som lå tett opp til innholdet i Dimitrov og Manuilskis brev (Dallin & Firsov 2000: 39), men det er rimelig å anta at et slikt vedtak ikke kunne blitt fattet i Komintern mot Stalins vilje. Kominterns forhold til Stalin illustreres ved den servile måten Manuilskij og Dimitrov avsluttet brevet til Stalin (jf. sitatet over).

En mer troverdig tolkning av Kominterns og sovjeternes politikk er at den var et uttrykk for at man nå var oppgitt over den franske regjeringens manglende vilje til å inngå en forpliktende avtale. Det er mange ting som tyder på at tålmodigheten med franskemennene i slutten av april ikke var spesielt stor. Et eksempel er Litvinovs tidligere omtalte brev til ambassadøren i Frankrike der han fremstiller den franske utenriksminister Georges Bonnets kontakt med sovjeterne som utelukkende et spill for galleriet for å tilfredsstille opposisjonen. Litvinov sier klart og tydelig i brevet at det var utenkelig at man ville kunne få til et forpliktende samarbeid med den sittende regjering. Hvis Stalin i tillegg har ment at det eventuelt hastet med å få i stand en avtale med en annen stormakt, kan dette ha ført til at man nå ville ta i bruk mer radikale virkemidler.

Sensuren av Ilja Erenburgs artikler bør også trekkes inn i analysen av Stalins utenrikspolitiske målsetninger i denne perioden. Dette er et klart tegn på at den ideologiske kritikken av Tyskland blir trappet ned. Noen vil kanskje si at dette fra Sovjetunionens side kun er forhandlingstaktikk for å skremme vestmaktene med mulighetene av en tysk-russisk allianse. Det var i så tilfelle ikke første gang man hadde benyttet en slik taktikk – også tidligere hadde man kommet med mer direkte advarsler (Haslam 1984: 203).

Jeg nevnte tidligere at Stalin i talen 10. mars utelot ideologisk

kritikk av nazismen. På det tidspunkt ble imidlertid Erenburgs artikler fortsatt trykt. Implementeringen av et linjeskifte skjer derfor med andre ord en gang mellom 10. mars og midten av april – mellom det at Stalin unnlater å kritisere nazismen, og det at sovjetmyndighetene aktivt intervenerer for å hindre antifascistiske uttalelser fra personer som kan assosieres med Sovjetunionen.

Izvestija ble selvfølgelig ikke bare lest av utenlandske diplomater i Moskva, men også (i første rekke) av Sovjetunionens innbyggere. Sensuren kan derfor også ha vært ledd i å berede grunnen for en mulig avtale med Tyskland i befolkningen. En slik tolkning innebærer i så tilfelle at utspillet hadde flere hensikter enn bare å skremme vestmaktene.

Hastverk med å danne allianse?

Vi ser at det mot slutten av april 1939 synes å råde en oppfatning blant sovjetiske diplomater om at det ville være umulig å få i stand tilfredsstillende avtaler med de sittende regjeringene i Frankrike og Storbritannia. Denne oppfatningen deles tydeligvis av Stalin idet han sanksjonerer en politisk linje i Komintern som har som mål å styre den franske regjeringen. Erenburgs erfaringer tyder på at den nye politikken overfor vestmaktene går hånd i hånd med en tilnærming til Nazi-Tyskland, noe som selvfølgelig passer godt med det faktum at man senere samme sommer begynner forhandlinger med tyskerne. Selv om empirien ikke er entydig, er det også mye som kan tyde på at utskiftningen av Litvinov med Molotov var et ledd i tilnærmingen til Tyskland. Spørsmålet blir imidlertid: Hvorfor Tyskland, og hvorfor akkurat nå?

Jeg har allerede gitt et delvis svar på disse spørsmålene, nemlig at man hadde kommet til et punkt i forhandlingene med vestmaktene der det var klart at man ikke ville oppnå de ønskede garantiene for kollektiv sikkerhet og at det tyske alternativet dermed med ett må ha fremstått som betraktelig mer attraktivt. Dette svaret har i seg selv relativt stor forklaringskraft, men jeg vil også undersøke enda en forklaring – forskjellig tilgang til informasjon.

På bakgrunn av generalstabens etterretningsinformasjon fra Japan må Stalin etter 9. april ha sett på en tofrontskrig som en reell mulighet. Selv om det på ingen måte var sikkert at Japan ville gå til krig, er det ikke overraskende om Stalin ivret for å få i stand en allianse så fort som mulig.

Etterretningen fra Japan utgjør dessuten en komplementerende forklaring på hvorfor man nå tok i bruk mer radikale virkemidler for

å få i stand en forsvarsallianse. Både tradisjonalisten Jiri Hochman (1994: 591) og Jonathan Haslam (1992), som står nærmere revisjonistene, ser det som et udiskutabelt faktum at frykten for Japan var en faktor bak avgjørelsen om å inngå en pakt med Tyskland. Hochman hevder riktig nok at trusselen var enda større to–tre år tidligere, før Japan ble tungt involvert i Kina og dermed hadde mindre ressurser til rådighet for en krig mot Sovjetunionen.²⁸ Det Hochman da glemmer, er at den røde hær også var blitt betydelig svekket i løpet av disse årene som følge av Stalins utrensninger. Etterretningsinformasjonen fra Japan passer etter min mening godt overens med Stalins handlinger overfor både Tyskland og vestmaktene i tiden som fulgte og kan bidra til å forklare disse handlingene.

Tatt i betraktnsing at hele Narkomindel-organisasjonen i denne perioden var utsatt for omfattende press og mistenkliggjøring i forbindelse med utrensningene, er det som nevnt grunn til å tro at Litvinov ikke hadde tilgang til samme informasjon som Stalin. Derimot hadde Litvinov via ambassadene, som rapporterte direkte til utenrikskommissariatet, tilgang til informasjon som tydet på at Tyskland ønsket krig mot Frankrike heller enn mot Sovjetunionen. Den ulike informasjonstilgangen, og dermed de ulike lesningene av krigsfaren, kan utgjøre enda en mulig forklaring på Litvinovs avskjed.

Konklusjon

Talen til den 18. partikongress gir langt fra noe entydig inntrykk av at inngåelse av en pakt med Tyskland er et mål for Stalin. I tiden frem mot Litvinovs avskjed finnes det imidlertid empiri som tyder på at et linjeskifte er i ferd med å finne sted. Det er tydelig at Stalin i april 1939 ikke var villig til å komme med store innrømmelser overfor vestmaktene, og at dette kan ha vært årsaken til Litvinovs avgang. Dette betyr imidlertid ikke at man allerede hadde bestemt seg for en allianse med Tyskland.

Albert Resis hevder at Stalin i perioden før Litvinovs avskjed så på en avtale med Tyskland som et klart alternativ, men at kollektiv sikkerhet ennå ikke var gitt opp (Resis 2000: 51). Jeg deler langt på vei Resis' syn når det gjelder Tyskland. Imidlertid tyder Kominterns politikk overfor Frankrike mot slutten av april på at kollektiv sikkerhet ikke lenger i særlig grad ble sett som et reelt

²⁸ Hochman tar dette som et bevis på at en pakt med nazistene i lang tid hadde vært Stalins mål.

alternativ av Stalin. På spørsmålet om hvilket utenrikspolitisk alternativ sovjetene foretrak, kollektiv sikkerhet eller pakt med Tyskland, mener jeg det er umulig å trekke noen klar konklusjon. Det avtegner seg i det empiriske materialet ingen klar preferanse for ett av disse alternativene. Det som synes klart, er imidlertid at Stalin i april 1939 var i ferd med å miste troen på at det var mulig å oppnå en så forpliktende avtale med vestmaktene som han ønsket. Dette er en viktig forklaring på den tilnærmingen til Tyskland som skjedde i samme periode og som kort tid senere førte til at man innledet reelle forhandlinger.

En komplementerende forklaring på tilnærmingen til Tyskland og radikaliseringen vis-à-vis vestmaktene er Stalins oppfatning av at det hastet med å finne en alliansepartner blant stormaktene. Stalins informasjon tydet på at en tofrontskrig var en reell trussel, og Litvinovs manglende tilgang til samme informasjon kan være en viktig forklaring både på at han fortsatte kollektiv sikkerhet-sporet og at han i mai fikk avskjed. Oppfatningen av hastverk kan også bidra til å forklare nedtoningen av antifascismen og fjerningen av den egenrådige – og jødiske – Litvinov. Begge deler må ha blitt sett som nødvendig for å kunne gjøre en pakt med Tyskland til et realistisk alternativ.

I den grad man kan snakke om et linjeskifte i sovjetisk utenrikspolitikk i denne perioden, er det altså snakk om en intensivering av forsøkene på å finne en alliansepartner. I og med at vestmaktene ikke lenger ble sett som en sannsynlig alliansepartner, vendte Stalin seg mot Tyskland.

Litteratur

- Chuev, Feliks & Albert Resis (1993) *Molotov Remembers. Inside Kremlin Politics*. Chicago, IL: I.R. Dee.
- Dallin, Alexander & Fridrikh I. Firsov (2000) *Dimitrov and Stalin 1934–1943. Letters from the Soviet Archives*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Degras, Jane (1953) *Soviet Documents on Foreign Policy*. Vol. 3: 1933–1941. Oxford: Oxford University Press.
- Hilger, Gustav (1953) *The Incompatible Allies: a Memoir-history of German-Soviet Relations 1918–1941*. New York, NY: Macmillan.
- McDermott, Kevin (1995) Stalinist Terror in the Comintern: New Perspectives. *Journal of Contemporary History* 30 (1): 111–30.
- Gromyko, Andrei A. et al. (red.) (1973) *Soviet Peace Efforts on the Eve of World War II. September 1938–August 1939. Documents and Records*. Moskva: Progress Publishers.
- Haslam, Jonathan (1984) *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933–39*. London: Macmillan.
- Haslam, Jonathan (1992) *The Soviet Union and the Threat from the East, 1933–41. Moscow, Tokyo and the Prelude to the Pacific War*. London: Macmillan.
- Hochman, Jiri (1984) *The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934–1938*. New York, NY: Cornell University Press.
- Hochman, Jiri (1994) Book Review: Haslam, Jonathan (1992) The Soviet Union and the Threat from the East, 1933–41. Moscow, Tokyo and the Prelude to the Pacific War. *Russian Review* 53 (4): 590–91.
- Kennan, George (1960) *Soviet Foreign Policy, 1917–1941*. Princeton, NJ: Van Nostrand.
- Poulsen, Henning (1982) *Fra krig til krig. 1913–1945*. Aschehougs Verdenshistorie, bind 13. Oslo: Aschehoug.
- Ragsdale, Hugh (1998) The Munich Crisis and the Issue of Red Army Transit Across Romania. *Russian Review* 57 (4): 614–17.
- Resis, Albert (2000) The Fall of Litvinov: Harbinger of the German-Soviet Non-aggression Pact. *Europe-Asia Studies* 52 (1): 33–56.
- Roberts, Geoffrey (1992a) Fall of Litvinov: A Revisionist View. *Journal of Contemporary History* 27 (4): 639–57.
- Roberts, Geoffrey (1992b) Infamous Encounter? The Merekalov-Weisacker Meeting of 17 April 1939. *The Historical Journal* 35 (4): 921–26.
- Roberts, Geoffrey (1996) The Alliance that Failed: Moscow and the Triple Alliance Negotiations, 1939. *European History Quarterly* 26 (3): 383–414.
- Roberts, Geoffrey (1995) *The Soviet Union and the Origins of the Second World War. Russo-German Relations and the Road to War*. London: Palgrave Macmillan.
- Roberts, Geoffrey (1989) *The Unholy Alliance. Stalin's Pact with Hitler*. London: Tauris.
- Tolstoy, Nikolay (1981) *Stalin's Secret War*. London: Pan Books.
- Tucker, Robert C. (1990) *Stalin in Power. The Revolution from Above 1928–1941*. London: Norton.
- Uldricks, Teddy J. (1977) The Impact of the Great Purges on the People's Commissariat of Foreign Affairs. *Slavic Review* 36 (2): 187–204.

Velkommen til Internett

Den kalde krigen på nettet

Jakub M. Godzimirski
internettmedarbeider

I en tale i Fulton 5. mars 1946 lanserte Winston Churchill uttrykket «jernteppe» som en beskrivelse på den nye skillelinjen som løp mellom øst og vest i Europa: «Fra Stettin ved Østersjøen til Trieste ved Adriaterhavet har et jernteppe senket seg over kontinentet. Bak denne linjen ligger hovedstedene til alle de gamle statene i Sentral- og Øst-Europa. Warszawa, Berlin, Praha, Wien, Budapest, Beograd, Bukarest og Sofia, alle disse berømte byene og befolkningen som bor omkring dem ligger i det som jeg må kalle den sovjetiske sfæren.»

Churchills ord må leses som en bitter innrømmelse: Han hadde selv vært med på å skape denne nye politiske virkeligheten i Europa. Delingen av Europa hadde blitt knesatt i de politiske samtalene mellom Churchill, Roosevelt og Stalin på Jalta-konferansen året i forveien. Selv om både Churchill og Roosevelt var uenige i at de hadde gått med på en *de facto* deling av Europa i en sovjetisk og en vestlig sfære, gjorde Stalins *fait accompli* at Sovjetunionen i praksis innledet en kontroll over Sentral- og Øst-Europa som skulle

vare ved i nesten femti år. De tidligere alliertes manglende evne til å unngå en ny verdensorden etter seieren over Nazi-Tyskland åpnet for en periode som skulle prege både Europa og verden for øvrig i størsteparten av den resterende delen av det 20. århundre: den kalde krigen.

Den kalde krigen vekslet mellom perioder av avspenning og opptrapping, men det var først på slutten av 1980-tallet, da landene i Sentral- og Øst-Europa fikk lov å velge sin egen vei, at den kalde krigen ble avsluttet. Og da Sovjetunionen gikk i opplosning i 1991, var denne epoken definitivt over. Den kalde krigens arv var allikevel ikke så lett å bli kvitt. Det gikk hele 15 år før EU besluttet seg for å åpne dørene for medlemskap for en større del av de sentral- og østeuropeiske statene og delingen som Churchill hadde beskrevet i Fulton-talen ikke lenger var et faktum.

I denne utgaven av *Velkommen til Internett* skal vi se på hvordan den kalde krigen fremstilles på nettet. Da Internett gjorde sitt inntog i vår hverdag

på midten av 1990-tallet, hadde det gått mindre enn fem år siden den kalde krigens slutt. Konfrontasjonen mellom de to politiske og militære blokkene hadde preget livet til generasjoner av mennesker verden over. Supermaktskonfrontasjonen hadde vært en av de viktigste drivkraftene i verdenspolitikken i årtier, og ikke bare samfunnssoppbygging og politiske organer, men også stater og internasjonale institusjoner og organisasjoner hadde blitt formet med utgangspunkt i denne rivaliseringen. Nå, da den kalde krigen var over, ble epoken snart gjenstand for mange historiske og politiske studier. Internett ble raskt oppdaget som et av de beste mediene for å formidle resultatene fra disse studiene.

Før vi går løs på den kalde krigen slik den fremstilles i det skrevne ord på Internett, vil jeg imidlertid invitere leserne våre til å avlegge et kort besøk ved selve jernteppet. Bilder av grensen mellom øst og vest kan beskues på adressen

www.brianrose.com/lostborder.htm

Den kalde krigen – en oversikt

Det finnes en rekke ressurser på nettet hvor man kan skaffe seg oversiktskunnskap om den kalde krigen. Det er imidlertid en klar ubalanse mellom vestlig og russisk dekning av dette feltet: Mens det finnes mange nettsteder viet dette temaet på vestlige servere, er det egentlig veldig lite å finne på russiske og russiskspråklige nettsteder. I det følgende vil jeg først presentere adresser til noen av de viktigste samlesidene med lenker til informasjon om den kalde krigen, samt noen mer populære beretninger om den kalde krigen som man kan finne på nettet.

Den kalde krigen på Virtual Library History: The Cold War History 1945–1991 inneholder både kronologisk og tematisk organiserte lenkesamlinger til internettbaserte ressurser med informasjon om forskjellige aspekter ved den kalde krigen:

<http://gpweb.us/VLColdWarIndex.htm>

The Cold War Museum er et virtuelt museum med en utstilling viet denne epoken:

www.coldwar.org/index.html

CNN Special om den kalde krigen er et nettbasert oppslagsverk viet den kalde krigen i regi av nyhetsskanalen CNN. Nettstedet inneholder mange fakta og gir en god oversikt over ulike faser og utviklingstrekk, om enn fra et klart amerikansk perspektiv:

www.cnn.com/SPECIALS/cold.war

For et russisk perspektiv anbefales Kholodnaja vojna. Dette nettstedet har som ambisjon å bli den viktigste russiskspråklige informasjonskilden om den kalde krigen. Foreløpig gjenstår det imidlertid en god del før det vil kunne være i stand til å konkurrere med de beste vestlige nettsteder. Adressen er

www.coldwar.ru

Et annet russisk forsøk på å gi en oversikt over den kalde krigens historie fra et østlig perspektiv er en omfattende artikkel i den russiske utgaven av Wikipedia:

http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%Bo%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%Bo

En annen interessant kilde er sidene til The Open Society Archives. Her presenteres ikke bare organisasjonens virksomhet, men også online utstillinger om livet bak jerntrippet:

www.osa.ceu.hu

Lenken til utstillingene er:

www.osa.ceu.hu/galeria/virtual_exhibitions

En annen måte å skaffe seg bedre oversikt over denne perioden er selvfølgelig å se på det som allerede har blitt skrevet om den. Kaldkrigslitteraturen er omfattende. The Cold War Science & Technology Studies Program ved Carnegie Mellon University har utarbeidet en fyldig bibliografi over den kalde krigens historie med fokus på vestlige kilder. Denne bibliografien finnes på

www.cmu.edu/coldwar/bibl.html

The Cold War Science & Technology Studies Program har også satt sammen en oversikt over viktige nettbaserte ressurser som dekker den kalde krigen:

www.cmu.edu/coldwar/archives.htm

Toppmøtene mellom amerikanske og sovjetiske ledere var en viktig del av dynamikken i supermaktsrivaliseringen. *Washington Post* har utarbeidet en oversikt over de viktigste av disse møtene. Ved å gå til adressen under får man ikke bare en oversikt over disse, men også lenker til avisens historiske artikler og kommentarer:

www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/summit/archive/archive.htm

Forskning på den kalde krigen

Etter at Sovjetunionen gikk i opplosning og nye eliter kom til makten i de tidligere østblokklandene, fikk forskere tilgang til mange tidligere lukkede arkiver som kaster nytte lys over den kalde krigens historie. Også i Vesten bestemte myndighetene seg for å åpne mange av sine arkiver og gjøre dem tilgjengelige for forskere som var interessert i å jobbe med dette viktige temaet.

De to kanskje viktigste internasjonale forskningsprosjektene med fokus på den kalde krigen er Cold War International History Project (CWIHP) og The Parallel History Project. Den første er koordinert av The Woodrow Wilson Center, og mer informasjon om den er tilgjengelig på denne adressen:

http://wilsoncenter.org/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=topics.home

En viktig satting i forbindelse med dette prosjektet er å gjøre sentrale dokumenter fra denne perioden tilgjengelige på nettet. En rekke dokumenter er allerede publisert i tilknytning til CWIHPs Cold War Files:

www.coldwarfiles.org/index.cfm?fuseaction=home.flash

Det andre prosjektet, The Parallel History Project on Cooperative Security, ser først og fremst på den sikkerhetspolitiske dimensjonen av den kalde krigen. Prosjektets hovedmål er å lære mer om denne perioden gjennom å analysere dokumenter – både vestlige og østeuropeiske – som nå har blitt tilgjengelige etter den kalde krigens slutt. Prosjektet omfatter mange for-

skere fra en rekke land, men dessverre er ikke Russland, i det minste formelt, representert blant samarbeidspartnerne. Prosjektet er inndelt i ulike mindre underprosjekter, men for samlet informasjon om The Parallel History Project, se adressen

www.php.isn.ethz.ch

En annen viktig kilde til informasjon om den kalde krigen – særlig sett fra et amerikansk ståsted – finner man på nettstedet til National Security Archives på adressen

www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/index.html#Europe

Her finner man blant annet lenker til informasjon om Charta 77, Solidaritet-bevegelsen i Polen, 1956-opstanden i Ungarn og andre forhold under den kalde krigen, men som sagt, sett fra et amerikansk perspektiv.

I en nordisk sammenheng er man på det finske Aleksanteri-instituttet i ferd med å innlede et spennende prosjekt om kunnskaps- og teknologioverføring gjennom jernteppet under den kalde krigen, *Knowledge Through The Iron Curtain – Transferring Knowledge and Technology in Cold War Europe*. Prosjektets hjemmeside finnes på

www.helsinki.fi/aleksanteri/kic

Også i Danmark satser man i disse dager på å bygge opp kunnskapen om den kalde krigen. I fjor vår ble Center for Koldkrigsstudier opprettet ved Syddansk Universitet. Adressen til senteret er

www.koldkrigsstudier.sdu.dk

Kjernefysisk konfrontasjon

En viktig del av den kalde krigen var frykten for en kjernefysisk konfrontasjon mellom de to supermaktene og våpenkapplopet som fulgte med supermaktsrivaliseringen. Mer informasjon om denne dimensjonen av den kalde krigen finnes på

www.nuclearfiles.org

En oversikt over alle kjernefysiske sprengninger – som løpende oppdateres også etter den kalde krigens slutt – er å finne i Geoscience Australias database. Denne befinner seg på adressen

www.ga.gov.au/oracle/nukexp_form.jsp

Supermaktene ser på hverandre

Til en viss grad dreide den kalde krigen seg om gjensidige persepsjoner – hvordan de to supermaktene og deres respektive blokker oppfattet hverandre. Måten USA så Sovjetunionen er godt illustrert i en bok som inneholder faksimiler av CIAs analyser av utviklingen i Sovjetunionen fra 1947 og frem til opplosningen i 1991, *CIA's Analysis of the Soviet Union, 1947–1991*. Boken finnes i elektronisk versjon på adressen

www.cia.gov/csi/books/princeton/index.html

En annen god illustrasjon av hvordan USA oppfattet sin hovedfiende på denne tiden er å finne i Library of Congress' landstudie av Sovjetunionen:

<http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/sutoc.html>

Dessverre har jeg ikke klart i å finne en tilsvarende russisk internettseite.

Berlinmuren – den kalde krigens viktigste symbol?

Den første alvorlige konfrontasjon mellom de tidligere allierte kom i juni 1948 da Sovjetunionen i et forsøk på å presse vestmaktene til innrømmelser stengte forbindelsen landveis mellom de vestlige okkupasjonssektorene og Berlin. Vesten svarte på blokaden med å opprette en luftbro til Berlin og fly forsyninger inn. Frem til mai 1949 ble dette Vest-Berlins livline og eneste forsyningskanal. For mer informasjon om denne dramatiske historien kan man gå til nettstedet til Truman Presidential Museum and Library, nærmere bestemt til adressen

[www.trumanlibrary.org/whistlestop/
study_collections/berlin_airlift/large/
docs.php](http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/berlin_airlift/large/docs.php)

Ingen steder gikk de to supermaktene hverandre nærmere på klingen enn i den delte tyske hovedstaden. Berlin – og særlig dens vestlige del – ble sett som et av de viktigste og mest synlige symboler på den kalde krigenes deling av Europa. Med reisingen av Berlinmuren i 1961 ble byen også fysisk delt med et kraftfullt symbol. Rivingen av muren i 1989 omtales ofte som den symbolske slutten på den kalde krigen og konfrontasjonen mellom øst og vest. Den fysiske muren er i dag nesten fullstendig demontert, men den har satt mange spor etter seg på Internett. De viktigste internettbaserte ressurser viet Berlinmuren er å finne under følgende adresser:

[www.berliner-mauer-
dokumentationszentrum.de](http://www.berliner-mauer-dokumentationszentrum.de)
www.dailysoft.com/berlinwall
www.newseum.org/berlinwall
og
www.die-berliner-mauer.de

Bokomtaler

Sigøjnere. 1000 år på kanten af Europa

Carsten & Malene Fenger-Grøndahl

Århus: Aarhus Universitetsforlag 2006

379 s., ISBN 8779342728

Omtalt av **Jahn Otto Johansen** [tidligere utenrikskorrespondent og utenriksredaktør i NRK og sjefredaktør i Dagbladet]

I Norge har det vært meget vanskelig å skape medieinteresse for sigøynernes sak, selv om enkelte journalister som for eksempel Aasmund Willersrud i *Aftenposten* har gjort sitt. Det kan virke som om sigøynerne, eller romafolket som de kaller seg selv, bare er en fargerik minoritet som pressen omtaler når det er tale om tiggere, lommetjuver og barneekteskap eller en eksotisk begravelse med enorme mausoleer som bryter med norske tradisjoner.

Ellers i Europa derimot står sigøynernes sak høyt på dagsordenen og følges nøye av menneskerettighetsforkjemper, forskere og sosialarbeidere. EU har prioritert romafolket, og for EU-kommisjonen er behandlingen av sigøynerne blitt en viktig testsak for nye medlemmer. Her i Norden har jeg i Sverige opplevd en helt annen interesse for mine bøker og skrifter om romafolket enn i Norge (*Sigøynernes Holocaust*, 1989, *Folket som ingen vil ha*, 1995, *De mest forfulgte av de forfulgte. Sigøynerne på Balkan*, 2005 og et essay i Per Ole Johansens samleverk *På siden av rettsoppgjøret*, 2006).

Den manglende norske interesse for romafolket er én sak. Noe annet er at studiet av sigøynerne byr på en rekke metodiske problemer. I dag vet vi, etter språkstudier i det 19. og genetiske tester i det 20. århundre, at sigøynerne stammer fra Punjab i det nordvestlige India og at de dro derfra i forskjellige utvandringsbølger. India har offisielt gitt sigøynerne status som et eksterritorialt indisk folk. Deres ulike vandringer i tid og geografi skapte forskjellige

kulturer, med helt særegne tradisjoner innenfor språk, musikk og dans. Mange stammer og klaner anerkjenner ikke hverandre som sigøynere.

Det er vanskelig å fastsette antallet sigøynere i Europa fordi myndighetene i mange land fikser på befolkningsstatistikken slik at det ikke skal se ut som om de har mange sigøynere, og mange romer skjuler også sin identitet for å unngå diskriminering og direkte forfølgelse. Anslagene for hele Europa, inklusive Russland, varierer fra 10 til 15 millioner.

Tilsvarende hersker det uenighet om hvor mange sigøynere som ble ofre for nazistenes holocaust (fra 200 000 til 2 millioner). Mens tyskerne førte nøyaktig statistikk over dem som ble myrdet i konsentrasjonsleirene og det var detaljerte folkeregister for de jødiske shtetls, eksisterte det ingen pålitelig oversikt over vandrende sigøynere som ble myrdet på landeveiene. Dessuten var det i stor grad de samme som kom til å bestyre sigøynerkontorene i f.eks. Tyskland etter den annen verdenskrigs slutt, som hadde hatt ansvaret for disse under nazismen og før dette.

Sigøynerne hadde lenge ikke noe skriftspråk. Vi kan takke jødiske forskere og forfattere for at vi i dag vet noe om det som skjedde under den annen verdenskrig. Men det var også jødiske enkeltpersoner og sionistiske organisasjoner som i etterkrigstiden benektet at holocaust-begrepet omfattet romafolket. Dette utviklet seg til en bitter og uverdig strid som vi gjerne kunne ha unngått. Jeg ser en løsning på denne konflikten i en erkjennelse av at alle folkemord har noe til felles, men at ikke to folkemord er helt like. Dermed burde vi kunne unngå jødiske anklager om at sigøynerne «tar Holocaust fra oss!»

Dersom man har med seg disse prinsipielle betraktingene som bakgrunn, kan jeg fullt ut anbefale en ny dansk bok om sigøynerne. Den er skrevet av idéhistorikeren Carsten Fenger-Grøndahl og journalisten Malene Fenger-Grøndahl, som har spesialisert seg på integrasjon og etniske minoriteter.

Det er en murstein av en bok, og det har ingen hensikt her å gå inn på detaljene. Det viktigste for anmelderen og leserne er at forfatterne ikke har nøyd seg med å sitte på biblioteker og i arkiver, men også har reist ut i det europeiske landskap der sigøynerne befinner seg. Jeg vet av egen erfaring at det ikke er enkelt, for mange sigøynerne betrakter oss hvite med den aller største skepsis. De har da heller ikke hatt grunn til noe annet med den grusomme historie de har bak seg på vårt kontinent og de overgrep de stadig utsettes for.

I den forbindelse kan man også forstå, selv om det er aldri så

beklagelig, at så mange sigøynere ikke vil sende sine barn til hvite skoler. Ofte havner barna i klasser for evneveike. Og de som makter å gjennomføre flerårig skolegang og endog får seg høyere utdannelse, møter ofte et stengt arbeidsmarked. Da reagerer sigøynerne på en måte jeg ofte har registrert: «Hvorfor skal vi satse på hvite skoler, med den uheldige innflytelse det kan ha for våre barn, når det likevel ikke hjelper å ta utdannelse?»

Jeg synes forfatterne får godt frem den onde sirkel Europas sigøynere befinner seg i, både når det gjelder skolegang og økonomiske og sosiale kår. De tror ikke det er enkle løsninger på disse problemene. Men de dokumenterer hvor alvorlig situasjonen er, og de viser at det bare blir verre dersom ikke storsamfunnet er seg sitt ansvar bevisst.

Carsten Fenger-Grøndahl og Malene Fenger-Grøndahl gir seg ikke ut for noe annet enn å bedrive seriøs journalistikk, men mye av de studier og iakttakelser de gjør i boken, har karakter av feltarbeid slik det drives av sosialantropologer, sosiologer og psykologer. Derfor vil boken også være nyttig for høyskoler og universiteter.

I beskrivelsen av norske sigøynere gjør forfatterne en del feil, som jeg ikke skal gå inn på i detalj her. Men jeg kan – også her av egen erfaring – forsikre dem om at når de gir inntrykk av at tatere og sigøynere er det samme, vil de raskt brenne fingrene sine. Forholdet mellom disse to diskriminerte minoritetene, som det norske storsamfunn bærer et tungt ansvar for, er meget problematisk. Da jeg satt i styret for Stiftelsen Taterne/Romanifolket, oppdaget vi hele tiden snubletråder. Men det er for naivt å forvente at folk som har vært utsatt for de forferdeligste forfølgelser, som jøder, sigøynere og tatere, egentlig skal bli mer tolerante enn andre.

Regime Stability and Foreign Policy Change. Interaction between Domestic and Foreign Policy in Hungary 1956–1994

Tomas Niklasson

Lund Political Studies 143

Lund: Department of Political Science, Lund University 2006

342 s., ISBN 9188306569

Recenserad av **Katalin Miklóssy** [forskare vid Finlands Akademi, Institutet för samhällshistoria, Helsingfors universitet]

Under de senaste åren har det skett välkomna förändringar inom forskningen om det kalla kriget. Man håller på att fjärma sig från att uteslutande betrakta stormakternas roll och fäster i stället mer vikt vid en omvärdning av småstaternas svängrum och möjligheter i ett bipolärt system. Att fokus flyttas kommer att göra bilden av vårt förflutna mångsidigare genom att lyfta fram finstämmigare funktionsmekanismer, som den politiska elitens mest dolda mål och beslutsfattandets komplexitet. Tomas Niklassons avhandling, *Regime Stability and Foreign Policy Change*, erbjuder just en sådan ny och fräsch inblick in i Ungerns – ett före detta satellitlands – närlistoria.

Niklasson granskar en relativt lång tidsperiod (1956–94), vilket i sig är mycket intressant. I och med detta öppnas en möjlighet att å ena sidan jämföra de första åren av transitionen med den post-stalinistiska eran och det kommunistiska systemet, särskilt från förändringens och kontinuitetens synvinkel. Å andra sidan hjälper den långa tidsperioden också att bryta ramarna för det gamla periodtänkandet som alltför ofta tvingar forskare att analysera vissa historiska tidsperioder avklippta från varandra, som avskilda enheter som begränsar vår helhetsbild och totala förståelse av långvariga processer.

Niklasson studerade vid Lunds universitet. Lärosätet har skördat internationella lagrar i synnerhet med sin forskning inriktad på Centraleuropa. Niklasson har specialiserat sig på utrikes- och säkerhetspolitiska frågor i östra Centraleuropa och Balkan. Han är en erfaren expert på Ungern och har följt transitionsprocessen på plats flera gånger under perioden 1988–98 (1990–92 även som gätforskare). *Regime Stability and Foreign Policy Change* behandlar statssocialismens tid från János Kádárs maktövertagande fram till systemets fall samt den därpå följande första demokratiska regeringens politiska balansgång mellan att uppnå/bevara inrikespolitisk stabilitet och att samtidigt motstå det utrikespolitiska trycket. Även

om monografin lider av att likna ett lärdomsprov är författarens stil ledig, klar och engagerande. Niklasson har en sällsynt förmåga att locka läsaren med in i sin egen värld.

Niklassons huvudtes – i sig helt berättigad – är att det politiska beslutsfattandets inrikes- och utrikespolitiska sfärer inte kan undersökas skilda från varandra eftersom de befinner sig i en oavbruten inbördes växelverkan. Det är bara synd att bokens struktur inte hjälper till att avslöja denna symbios: inrikespolitiska element som strävar efter en stabil förvaltning och faktorer som förorsakar utrikespolitiska förändringar beskrivs klart skilda från varandra, styckevis och periodvis.

Arbetets teoretiska referensram är mycket intressant. Niklasson undersöker den putnamska «two-level game» teorin och uppdaterar denna. Han gör en övertygande och grundlig översikt av teoridiskursen med anknytning till politisk stabilitet, kontinuitet och förändring i inrikes- och utrikespolitiken. Som element som påverkar den inrikespolitiska stabiliteten ser han å ena sidan makthavarnas åtgärder (legitimitetssträvanden, politiskt resultat och våld) och å andra sidan mottagarnas (medborgarnas) respons. Förändringen av utrikespolitiken undersöker han genom fem delområden (förvaltningens stabilitet, säkerhet, ekonomisk politik, nationell identitet och autonomi) som han undersöker under trycket av faktorer som utlöser eller förhindrar en förändring.

Beträffande den teoretiska strukturen saknar jag dock något djupare begrundande av uppställningen centrum vs. periferi och effekten av dess förändring på inrikes- och utrikespolitikens inbördes växelverkan. Det hade varit intressant att diskutera förhållandet mellan det allmänna och det särskilda i fråga om användbarheten av detta verktyg. Skulle verktyget fungera lika väl i fallet med storstater och småstater eller i demokratiska, halvdiktatoriska och totalitära system?

Förutom att presentera verket är recensentens uppgift att diskutera olika påståenden i verket som granskas. I arbeten som satt som mål att bygga upp en teoretisk modell framträder ofta problemet att man ringaktar empiriskt material även om syftet med detta material antagligen är att «testa» hur den teoretiska strukturen fungerar genom praktiska exempel. Historievetenskapen är nämligen inget faktaförråd varifrån man tar olika berättelser om tidigare skeenden som sanna historier. Tvärvetenskaplighet – där Niklasson själv placerar sitt eget arbete – innebär inte fri shopping från en annan vetenskapsbutik hur som helst utan den förutsätter att man åtminstone i någon mån sätter sig in i en annan disciplins teoriarsenal,

paradigm och diskurstraditioner. Detta är en krävande uppgift, men i bästa fall ytterst fruktbar med avseende på växelverkan mellan vetenskaper och därmed även utvecklingen för olika discipliner och paradigm.

I Niklassons fall ser jag som det största problemet att han inte gör skillnad på de olika tolkningslinjerna hos de historieforskare han använder. Han berättar hur sakerna har varit även om han själv inte har undersökt detta och betraktar andras berättelser som självklarheter. Valet av forskningsslitteratur förefaller heller inte vara ett medvetet beslut utan slumpmässigt, med principen att källorna skall finnas på engelska. Hans beskrivning av den empiriska historieskrivningen är ytterst förenklad, generell och alltför lång och kör över ett mera analytiskt grepp. Dessutom utnyttjar han inte senare forskning om Kádárs tid utan stöder sig på undersökningar publicerade under 1980- och 1990-talen. Konventionella tolkningar av vissa centrala historiska händelser har på senare år ifrågasatts i forskarkretsarna – som till exempel Kádárs roll vid den ryska interventionen år 1956 eller hans attityd mot minoriteter utanför gränserna, för att nämna ett par sådana omdiskuterade händelser.

Niklasson förklrar med andra ord på nytt betydelsen av gamla händelser enligt sin egen teoretiska modell, medan det empiriska material som han stöder sig på är selektivt utvalt och delvis också föråldrat. Man frågar sig därmed hur övertygande författarens teorigrund är, då nykonstruktioner av gamla och bekanta klossar inte medför just något dramatiskt nytt beträffande forskning. Dock är Niklassons teoretiska insikt lovande och skulle sannolikt komma till sin rätt antingen genom att jämföra till exempel den inbördes situationen i satellit-/transitionsländerna, genom att fördjupa fallforskningen av Ungern, eller genom att begrunda till exempel en diktatorisk och en demokratisk småstats originalitet under samma tidsperiod.

Dessa anmärkningar till trots är Niklassons avhandling absolut värd att bekanta sig med och jag rekommenderar den varmt även till dem som inte har några större kunskaper om Ungern. Författaren gör det inte lätt för sina läsare utan var och en av oss tvingas tillsammans med honom bearbeta och begrunda förhållandet mellan teori och empiri. Just därför är verket mycket givande, ytterst intressant och verkligen belönande.

1983 Den Kolde Krigs højdepunkt

Rasmus Dahlberg

København: Aschehoug Dansk Forlag 2005

302 s., ISBN 8711117273

Recenserad av **Lars Ulfving** [fil kand, major, avdelningsdirektör, Försvars-högskolan, doktorand vid Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria, Kungliga Tekniska högskolan]

Efter ett långt liv inom den svenska militära underrättelsetjänsten och nära tre decennier efter det kritiska året 1983 är det inte utan att minnen från det förflytta strömmar emot mig när jag läser *1983 Den Kolde Krigs højdepunkt*. Jag är själv jämngammal med det kalla kriget och således ett av dess barn. Under det händelserika året som skildras här befann jag mig själv mitt uppe i skeendet och har således en personlig relation och närhet till det som skildras.

Rasmus Dahlbergs bok är skriven som en dramadokumentär. Det innebär att författaren har tagit sig friheten att komplettera hårdare fakta med en skönlitterär inramning för att det skall vara lättare för läsaren att leva sig in i det dåtida skeendet, vilket tycks mig vara ett bra sätt att levandegöra historien. I mitt fall är det ju dessutom lätt att jämföra med det som är självupplevt eller som jag arbetat med då och senare för att klarlägga tingens innersta ordning. Låt oss betrakta det som författaren behandlar och var allmänt känt redan då och sådant som blev känt först långt senare.

Året 1983 var synnerligen dramatiskt. Den förre KGB-chefen Jurij Andropov hade nyligen efterträtt den åldrade och senile Leonid Breznev. Ronald Reagan, som tillträtt som USA:s president 1981 hade påbörjat den amerikanska återupprustningen som syftade till att kunna förhandla med Sovjetunionen ur en styrkeposition om en reduktion av kärnvapenarsenalerna. Reagan väckte stor internationell uppmärksamhet med ett tal i Orlando, Florida den 8 mars 1983 där han talade om Sovjetunionen som ondskans imperium. Likasamt uppmärksamhet väckte han med sitt tal den 23 mars. Två saker pålystes här: att dubbelbeslutet från 1979 rörande utbaseringen av eurostrategiska kärnvapensystem skulle verkställas med början under hösten 1983 och att planerna på ett Strategic Defense Initiative (SDI) skulle förverkligas, vilket skulle göra det möjligt att i en framtid bygga upp ett försvar mot strategiska ballistiska robotar.

Natten mellan den 31 augusti och 1 september sköts det sydkoreanska passagerarplanet med flightnummer KAL 007 ned över Sachalin. Flygplanet hade navigerat fel, resultatet var 269 döda.

Den formella reaktionen från utrikesminister George Shultz var mycket hård. Det som komplicerar bilden var att en flygning med ett signalspaningsflygplan typ RC 135 hade ägt rum strax innan i området. Det är möjligt att någon form av förväxling skett. En prick på en radarskärm ger ingen uppfattning om typ och om man nalkas en Boeing 747 eller en RC 135 snett underifrån i mörker är det mycket svårt att se skillnad. Det är svårt att finna en ursäkt, men samtidigt skall vi, som författaren framhäller, erinra om att USA hade genomfört ett antal provocerande operationer i området som naturligtvis irriterade den sovjetiska ledningen.

Andra händelser detta år var lika dramatiska, såsom sprängningen av den amerikanska marinkårens förläggning vid Beiruts flygplats den 23 oktober med 241 döda, och tidigare, attentaten mot de amerikanska och franska ambassaderna i april. Dessa attentat var kanske inte direkt knutna till stormaktsspelet, men fick en konsekvens eftersom USA var direkt inblandat. Den samtidiga amerikanska interventionen i Grenada skärpte stormaktsrelationerna ytterligare.

Men det var mycket som inte blev allmänt känt vid denna tid, utom i spridda delar. Dahlberg har lyft fram det som skedde i det fördolda och som hade kunnat få ödesdigra konsekvenser. Enligt min uppfattning är det skildringen av det fördolda som är det mest intressanta i boken och gör den väl värd att läsa. Jag skall inte förstöra nöjet för läsaren att tränga in i det underrättelsespel som pågick då genom att berätta för mycket.

Under det sena 1970- och tidiga 1980-talet kom omvärlden att ställa sig allt mer undrande till Sovjetunionen och dess agerande. En omfattande modernisering och uppbyggnad av de konventionella och kärnvapenstyrkorna pågick. Ombeväpningen av medeldistans-robotförbanden från R-12 (SS-4) till RSD-10 (SS-20) kom att väcka särskild oro inom NATO. Ett interventionskrig hade inletts årsskiftet 1979–80 i Afghanistan. Socialistiska stater och befreielserörelser i olika delar av världen åtnjöt stort ekonomiskt och militärt stöd. En allt mer bekymrad omvärldens reaktioner uteblev inte. NATO:s medlemsstater, då främst USA, genomdrev en kvalitativt och kvantitativt omfattande upprustning.

Under hösten 1983 började utplaceringen av kryssningsrobotar typ Tomahawk och ballistiska Pershing II-robotar i Europa. Utplaceringen väckte i sin tur en stigande oro hos Sovjetunionens högsta ledning som började inse att kapprustningen var på väg att militärtekniskt förloras. Vad som var ännu allvarligare var att den högsta ledningen i Sovjetunionen hade drabbats av en högst para-

noid uppfattning om att NATO avsåg att genomföra ett överraskande kärnvapenangrepp under hösten, i samband med den strategiska ledningsövningen Able Archer 1983. (Till saken hör att den sovjetiska militära ledningen själv avsåg att dölja ett överraskningsangrepp i omfattande övningar.) Alla underrättelseresurser inom KGB och GRU koncentrerades på RJAN – operationen som skulle förvarna om ett överraskningsanfall med strategiska robotar. Detta kräver en kommentar, låt vara att Dahlberg förtjänstfullt behandlar Pershing II-robotarnas betydelse.

I det allmänna medvetandet var det utbaseringen av markbaserade kryssningsrobotar som upprörde delar av folkopinionen i Västeuropa. Men det var utbaseringen av Pershing II-robotar som blev det stora bekymret i Moskva, fastän de inte hade hunnit grupperas när övningen Able Archer genomfördes. I likhet med Kubakrisens bakomliggande orsak, var medeldistansrobotar med korta bantider strategiskt helt oacceptabelt. Beslutstiden för att reagera mot ett massivt kärnvapenanfall var och är cirka 25–30 minuter för att utlösa ett motanfall. Med sex minuters flygtid till Moskva kom USA långt innanför den sovjetiska beslutscykeln. För att förstå den strategiska bakgrund till den paranoida inställningen måste man komma ihåg den ryska principen om att strategiska försvarsoperationer leds centralt. Vid ett strategiskt kärnvapenangrepp skulle högsta ledningen snabbevakuera från Kommandopunkt 1 Moskva till Kommandopunkt 2 Volga vid Kujbysjev (numera åter Samara). Vid ett överraskande angrepp skulle detta dock vara helt omöjligt att genomföra. Landet ansågs därför ligga öppet för ett strategiskt överraskande kärnvapenangrepp.

Dahlberg behandlar också Reagans förmåga som kommunikatör, vilket är mycket intressant. Den amerikanske presidenten var med sitt förflutna en man som tidvis blandade ihop fantasi och verklighet med en viss känslosamhet. Men det var just det som gjorde att han blev den store kommunikatören, såväl massmedialt med det amerikanska folket som med enskilda motparter i förhandlingar. Det är trots allt så att känslor förmedlas mycket snabbare och effektivare än fakta i massmedia.

Hans motpart Jurij Andropov dog tidigt 1984 och efterträddes av Konstantin Tjernenko, som i sin tur avled 1985. Den för sovjetiska förhållanden unge Michail Gorbatjov blev ny generalsekreterare. Han hade ett mer öppet sinnelag än sina företrädare och kunde förhandla med Reagan. År 1987 undertecknades INF-avtalet som innebar att alla amerikanska och sovjetiska markbaserade robotar med räckvidd mellan 500–5 500 km och deras avfyrningsanord-

ningar skulle skrotas. Det skall dock påpekas att avtalet inte berörde laddningarna. I halvårsskiftet 1991 var avtalet verkställt. Medan SDI fortfarande är en dröm kunde Reagan åtminstone se en del av sina drömmar förverkligade.

The Two-Level Game: Russia's Relations with Great Britain, Finland and the European Union

Hanna Smith (red.)

Aleksanteri Series 2/2006

Helsinki: Kikimora Publications 2006

268 s., ISBN 9521030615

Omtalt af **Laust Schouenborg** [cand.mag. i historie, phd-studerende ved London School of Economics]

Antologien *The Two-Level Game: Russia's Relations with Great Britain, Finland and the European Union* behandler et vigtigt emne, men har desværre klare mangler, når det kommer til udførelsen. Antologiens udgangspunkt er, at forholdet mellem EU og Rusland gennem de seneste år har været plaget af mistro, konflikter og manglende respekt, som EUs handelskommissær, Peter Mandelson, for nyligt udtrykte det i en tale i Bologna. I forlængelse heraf argumenteres der for, at det kan betale sig at se på de bilaterale forhold mellem Rusland og enkelte EU-lande, da man her kan finde eksempler på samarbejde, som ikke kommer til udtryk i det bredere multilaterale forhold. Som titlen på antologien antyder, er valget i denne sammenhæng faldet på Storbritannien og Finland. Dette er en interessant tese, som er værd at udforske.

Desværre skal man læse hele bogen igennem, før at det står helt klart, at det faktisk er den tese, som antologien beskæftiger sig med. Det er først i konklusionen, forfattet af Jackie Gower, at tesen eksplícit formuleres, og det er samtidig også først her, at kernebegrebet «two-level game» defineres. Hanna Smiths indledning diskuterer godt nok nogle meget interessante perspektiver på divergerende russiske og EU opfattelser af multilateralisme som international praksis, men kommer hverken ind på antologiens hovedtese eller dens kernebegreb. Det tætteste hun kommer er i konklusionen på indledningen, hvor Smith bemærker, at det multilaterale forhold er præget af konflikt, mens der kan peges på visse succeshistorier i de bilaterale forhold.

Problemet er, at Smiths indledning faktisk fungerer som en selvstændig artikel og dermed fejler i sin væsentligste opgave: at give læseren en sammenhængende introduktion til de resterende kapitler i antologien. Hun henviser løbende til enkelte bidrag, men kun dør, hvor det passer ind i hendes argumentation. På intet tidspunkt får læseren en samlet præsentation af antologiens struktur, begrundelser for valg af emner, eller bidragenes betydning for belysningen af den overordnede problematik. I forlængelse af det er det svært at se logikken i, at antologien skal starte med fem kapitler om generelle politiske og historiske relationer, efterfulgt af tre kapitler med fokus på sikkerhedsinteraktioner, to om økonomi og et kapitel om Kaliningrad-enklaven.

Når det er sagt, skal det bemærkes, at antologien er et produkt af to seminarer afholdt i henholdsvis Storbritannien og Finland. Redaktøren har derfor sikkert haft de sædvanlige problemer med at samle en række meget forskellige papers til en sammenhængende bog. Det er lidt det indtryk man får, når man læser de enkelte bidrag. Hver for sig er de meget oplysende, men man efterlades med et uopfyldt behov for fokus og sammenhæng.

Hvis vi forlader den overordnede kontekst et øjeblik, når specielt Pami Aaltos bidrag «The Northern Dimension's Role in EU–Russia Relations» et højt analyseniveau og kommer med nogle udfordrende betragtninger med hensyn til Ruslands præferencer i forhold til mulige internationale samfund. Det er dog tydeligt, at artiklen i høj grad er baseret på tidligere forskning og en monografi udgivet i 2006. På den måde fungerer Aaltos bidrag mere som en «teaser» for andre dele af hans forfatterskab.

William Tompsons artikel «Possible Russian Development Paths and Their Implications for Europe: Some Back-of-the-Envelope Musings» er et andet berigende bidrag. Her sætter Tompson fokus på russiske, økonomiske udviklingsscenarier og forskellige strukturelle begrænsninger og muligheder. Mere specifikt er han interesseret i spørgsmålet om hvorvidt Rusland kan omstrukturere sin økonomi fra at være dybt afhængig af råstofudvinding til i stedet at basere sig på vareproduktion og serviceydelser. Som han overbevisende argumenterer for, så har dette spørgsmål stor betydning for Ruslands interne udvikling og ikke mindst Ruslands fremtidige forhold til EU.

På trods af disse interessante bidrag får antologien aldrig rigtig fat i emnet på en original og udfordrende måde. De 14 forfattere følger i høj grad hver deres spor – der bliver ikke marcheret i takt. Gowers opsummering af en mulig fremtidig forskningsdagsorden

er ret sigende i den sammenhæng. Overordnet set argumenterer Gower kun for, at man bør se på flere lande og flere politikområder, for at afgøre om frugtbart samarbejde er en mulighed. Det er en meget bred dagsorden. Og med mindre deltagerne formår at definere problemfeltet mere konkist, kan man frygte, at fremtidige bidrag vil forekomme lige så diffuse som det foreliggende.

Rethinking Russian Federalism: The Politics of Intergovernmental Relations and Federal Reforms at the Turn of the Millennium

Johnny Rodin

Stockholm: Stockholm University 2006

269 s., ISBN 91715528

Recenserad av **Peter Söderlund** [pol. dr., forskare vid Åbo Akademi]

Rysslands federala system genomgick genomgripande förändringar i början av 2000-talet. Det vi ser idag är ett mer centralstyrkt Ryssland där Moskva återtagit mycket av den politiska kontroll som regionerna förmådde tillskansa sig i och med Sovjetunionens sammanbrott och det politiska kaos som följd. Under 1990-talet var relationerna mellan ett svagt maktcentrum i Moskva och de dåvarande 89 regionerna på det hela taget ansträngda. Johnny Rodin analyserar i sin doktorsavhandling relationerna mellan centralmakten och regionerna i Ryssland under två perioder: under Boris Jeltsins presidentperiod på 1990-talet och under Vladimir Putins första presidentperiod mellan 2000 och 2004. I avhandlingen finns två huvudsyften uppställda. För det första går Rodin in för att beskriva utvecklingen av relationerna mellan de centrala och regionala exekutiva myndigheterna, men även relationerna regionerna sinsemellan beaktas. För det andra jämförs de två tidsperioderna ur ett idémässigt perspektiv där begreppet federalt paradigm står i fokus.

Man är böjd att hålla med författaren om det att studera Ryssland kan liknas vid att sikta in sig på ett rörligt föremål. Det är svårt att sätta ner foten vid någon specifik tidpunkt eftersom det ryska politiska systemet varit i konstant utveckling. Emedan gränsen har dragits vid 2004 analyseras inte centraliseringsvågen under Putins andra presidentperiod, då regionernas och dess politiska ledares maktbefogenheter ytterligare har begränsats. Men trots den tids-

mässiga avgränsningen förmår Rodin ändå skönja en tydlig trend i den federala politiska utvecklingen i Ryssland.

Tre empiriska kapitel ägnas åt tre skilda företeelser inom ramen för federala relationer. För det första synas Rysslands federala politiska institutioner, främst med tyngdpunkt på den formella maktfördelningen mellan Moskva och regionerna samt organiseringen av det nationella parlamentets övre kammar. För det andra studeras de fiskala relationerna mellan den centrala och regionala nivån, det vill säga hur skatter har fördelats och i vilka proportioner. För det tredje analyseras supraregionala organisationer vilket i analysen inskränker sig till de av presidenten utsedda regionala representanterna samt interregionala organisationer etablerade av och för regioner utan central inblandning.

Förutom officiella dokument och sekundärlitteratur ligger intervjuer till grund för analysen. Intervjuerna utnyttjas dock till synes relativt sparsamt i texten. Ytterligare är urvalet väl skevt eftersom de personer som intervjuats är geografiskt koncentrerade till nordvästra Ryssland.

För att bättre förstå utvecklingen i Ryssland föregås den empiriska analysen av en omfattande och bra teoretisk diskussion. Rodin koncentrerar sig på olika former av federala relationer genom att utgå från klassiska federala teorier. Tre dimensioner av federalism med två renodlade modeller inom vardera presenteras: (1) regioncentrerad kontra nationscentrerad federalism, (2) dual kontra kooperativ federalism och (3) asymmetrisk kontra symmetrisk federalism.

Rodin kommer med klara besked gällande den första dimensionen. Från att på 1990-talet ha karaktäriserats av regioncentrerad federalism övergick Ryssland efter millennieskiftet till en mer nationscentrerad praxis med ett starkare centrum som stakade ut den politiska kurserna. Vidare påpekar Rodin att under Jeltsins tid vid makten fanns mycket klara drag av federal asymmetri där vissa regioner åtnjöt större makt, autonomi och prestige än andra, medan Putin klart och tydligt har lyckats vända trenden och uppnå symmetrisk federalism där regionerna i klart större utsträckning står i samma ställning i relation till centralmakten. Rodin har svårare att finna någon klar övergång från dual till kooperativ federalism. Då dual federalism tillämpas är de centrala och regionala förvaltningsnivåerna avskilda från varandra och dess aktörer sköter sig mer eller mindre själva, medan den kooperativa federalismen kännetecknas av samarbete mellan centrala och regionala aktörer. Visserligen finns tydliga drag av samarbete i dagens Ryssland, något som för-

anleder Rodin att anse att de ryska federala relationerna utmärks av kooperativ federalism. Vissa dubier kvarstår dock i och med att centralmakten mer eller mindre dikterade villkoren då de nya spelreglerna infördes, vilket snarare kan kopplas till dual federalism.

Rodin kommer till den generella slutsatsen att man parallellt med mäktsskiftet kan urskilja en övergång från ett federalt paradigm till ett annat: från delad (*divided*) till samstämmig (*concerted*) federalism. Under Jeltsins tid vid makten utmärktes de federala relationerna av konfrontation istället för koordination. Ett nytt federalt paradigm blev förhärskande under Putin där koordination gavs företräde. I par med detta har Ryssland gått från en decentralisering stat med ett svagt centrum till en mer centraliserad stat med ett starkt centrum.

Att Ryssland har blivit mer centralstyrta under Putin är något som gått få personer förbi. Poängen med analysen är dock att påtala att det nya federala paradigmet inte baserar sig på tankar utvecklade av Putin och hans administration. Rodin driver saken till sin spets (kanske väl för mycket) och menar att idéer om hur det federala systemet borde omdanas hade funnits redan flera år tidigare och tankegångar kring behovet av mer samstämmig federalism hade vunnit gehör ett par år innan Putin blev president. Vissa beslut hade till och med fattats med avsikt att reformera praxisen i det ryska federala systemet, men det var först då Putin kom till makten som tiden var mogen för att omsätta idé till praktik. Även om inte president Putin var i någon anmärkningsvärd stark maktposition i början av sin mandatperiod, dristade sig Putin att sätta igång med centraliseringssåtgärder och centralmakten förmådde implementera de federala reformerna relativt smidigt utan större motstånd från regionerna.

Varför lyckades en relativt svag president ändra kurs? Redan 1997 fanns tecken på ett bredare samförstånd, vilket pekar på att tiden var mogen för federala reformer. Den avgörande faktorn står dock att finna i den politiska och ekonomiska krisen 1998, hävdar Rodin. Krisen drabbade både centralmakten och regionerna hårt. På många håll uppstod på ett idémässigt plan större konsensus beträffande hur relationerna mellan centrum och regionerna borde utformas. Men president Jeltsin var inte i en tillräckligt stark makt-position gentemot regionerna för att kunna genomföra några genomgripande federala reformer. När Putin tog över var emellertid grunden lagd.

På sätt och vis är det inga nya rön som Rodin framkastar med avseende på den federala politikens utveckling i Ryssland. Utveck-

lingen är känd och väl dokumenterad sedan tidigare, om än i rätt fragmenterad form. Till skribentens fördel måå ändå anmärkas att boken går rätt detaljerat in på händelserna under 1990- och 2000-talet och därmed får läsaren en djupare inblick i problematiken. Här skiljer sig Rodins avhandling från tidigare forskning där förändringar i den institutionella strukturen och maktbalansen mellan centrum och regionerna i Ryssland ofta har avhandlats relativt flyktigt.

The Dynamics of Federalism in Russia – A Study of Formal and Informal Power Resources of the Regional Chief Executives in Russian Centre–Region Relations

Peter Söderlund

Åbo: Åbo Akademis Förlag 2006

175 s., ISBN 9517653069

Recenserad av **Mattias Sigfridsson** [doktorand, Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet]

De flesta studier av rysk federalism kan inordnas i en av två kategorier: antingen skildrar de utvecklingen ur ett moskvaperspektiv, där den ryska federationen i sin helhet står i fokus, eller ur ett provinsperspektiv, oftast i form av fallstudier från en eller ett antal regioner. Även om bågge perspektiven är både legitima och intressanta, har de också en del ofrånkomliga brister. Skildringar av den ryska federationen som en enhet tenderar att underskatta de betydande skillnader som finns mellan olika regioner (alternativt konstatera att de alla är olika, vilket närmast är att säga ingenting alls). Att utgå från enskilda regioner ger samma problem fast från andra hållet – det kan ge viktiga insikter i de regioner som studeras, men säger foga om hur typiska eller otypiska regionerna i fråga är.

Till de största förtjänsterna med Peter Söderlunds avhandling hör att den konsekvent försöker anlägga ett tredje perspektiv. Snarare än att studera den ryska federationen i sin helhet, studerar den en av de ryska federala institutionerna, den regionala exekutivmakten (guvernörer och presidenter – i det följande, för enkelhetens skull, «guvernörer»). Mer specifikt utgår Söderlund från Tsebelis vetopunktsteori, och undersöker i hur hög grad guvernörerna har möjlighet att obstruera den nationella regeringens beslut. Därefter undersöks (kvalitativt) vilka formella maktresurser guvernörerna besitter för att fylla denna funktion, samt (kvantitativt) vilka infor-

mella maktresurser som kan förklara varför vissa guvernörer de facto har större möjligheter än andra att utöva inflytande på den federala nivån.

Till de ovanligare dragen i denna publikation är att det i realiteten rör sig om en till monografi förklädd sammanläggningsavhandling. Samtliga substanskapitel (med undantag för teorikapitlet) bygger på tidigare publicerade artiklar. Å ena sidan borgar detta givetvis för kvalitet, då resultaten redan tidigare har granskats inför publicering. Å andra sidan måste det också konstateras att resultatet blir lite spretigt; snarare en samling artiklar på ett gemensamt tema än en sammanhållen studie. Trots detta finns det helt klart en poäng för den presumtive läsaren att införskaffa denna bok snarare än att läsa de tidigare publicerade artiklarna var och en för sig. Även om de ingående delarna är relativt fristående från varandra, bidrar de sammanaget till att nyansera den bild som de var och en för sig målar upp. Däremot kommer de i det följande att behandlas separat.

Vad gäller teorikapitlet finns inte många anmärkningar att göra. En mycket bra, om än för bokens syfte inte helt nödvändig genomgång av olika teorier och analytiska ansatser kring federalism följs av en uttömmande presentation av vetopunktsteorin. Den enda, måhända petiga, kritik denne recensent har att rikta mot teorikapitlet, är Söderlunds uppdelning mellan institutionella, formella maktresurser å den ena sidan, och informella, politiska å den andra. Undertecknad vill nog hävda att både formella och informella maktresurser i högsta grad är politiska. Detta är dock en mindre invändning – det analytiska syftet med uppdelningen är klart nog, oavsett benämning.

Det första empiriska kapitlet består av en bred genomgång av de ryska guvernörernas formella ställning och politiska inflytande i jämförelse med subnationella exekutiver i andra federala stater. Inte minst de läsare som är bättre insatta i den ryska politiken än vad de är i jämförande federationsstudier bör kunna bli förvånade över att den ryska federala strukturen är mindre anmärkningsvärd än man skulle kunna tro. Eller mer precist: variationen i hur delstaterna ges inflytande på den federala nivån i olika federationer är avsevärd. Vad gäller de substansiella slutsatserna finns inte mycket att säga. De ryska guvernörerna har en stark ställning inom sina regioner, den konstitutionella kompetensfördelningen är mycket centraliseras, och de olika reformer som genomförs beträffande hur guvernörerna utses/väljs har omväxlande starkt och försvagat deras ställning.

Den enda egentliga invändning som kan anföras mot slutsatserna

i detta kapitel gäller Söderlunds klassificering av Federationsrådet som ett «relativt svagt» överhus, och då mer beroende på hans motivering än på omdömet i sig: även om det ryska Federationsrådets veto kan upphävas av en 2/3 majoritet i Statsduman synes detta, enligt de data författaren själv presenterar, snarast innebära att det är tämligen «normalstarkt» i internationell jämförelse. Förklaringen till att detta veto sällan används torde således snarast vara bristande koordinationsförmåga bland Federationsrådets ledamöter (informella politiska faktorer snarare än formella institutionella sådana, för att använda Söderlunds språkbruk). Till kapitlets stora förtjänster hör, å andra sidan, dels att det på ett systematiskt sätt jämför Ryssland med andra federala stater på ett sätt som den emellanåt lätt närsynta rysslandsforskningen sällan gör, dels att den faktiskt tar det formella regelverket på allvar. Det faktum att politik i Ryssland och annorstädes inte alltid bedrivs i enlighet med det formella regelverket, innebär inte att reglerna i fråga är oviktiga.

De sista två kapitlen utgör välgjorda kvantitativa studier som söker utröna vilka faktorer som kan förklara varför vissa guvernörer de facto haft möjlighet att utöva inflytande på den federala nivån. De beroende variablerna är «*the usual suspects*» i bågge fallen: ekonomisk styrka, etnicitet, administrativ status, geografiskt läge, lojalitet mot centrum, elektoral legitimitet, samt ledarskapserfarenhet. Vad som skiljer de två kapitlen åt är den beroende variabeln, hur man mäter federalt inflytande.

I det första av dessa två kapitel används tidpunkten för de bilaterala avtalena mellan regionerna och centrum som indikator på förhandlingsstyrka. Tanken är att det var de «starkare» guvernörerna som först lyckades förhandla till sig ett avtal, medan de svagare kom senare. Fördelen med denna indikator, förutom att den är objektivt mätbar och lämpar sig för den typ av kvantitativ analys Söderlund utnyttjar i de sista två kapitlen, är givetvis att den till skillnad från till exempel «suveränitetsförklaringarna» som tidigare används i liknande studier omfattade en stor del av de ryska regionerna, både republiker, oblaster och andra federala subjekt. Därigenom kan den överskattnings av etnicitetens betydelse som den skeptiske läsaren ofta misstänker i dagspressen, och emellanåt även i forskningen, undvikas. Söderlund får också fram en del intressanta resultat vad gäller geografiskt läge för icke-republiker, samt administrativ status kontra etnicitet hos republikerna.

Nackdelen med dessa mått är dock att de bilaterala avtalens tid trots allt var begränsad, och att de faktorer som förklrarar förhandlingsstyrka mycket väl kan variera över tid. Det sista kapitlet testar

därför samma oberoende variabler en gång till, men med den beroende variabeln utbytt mot en expertsurvey över olika guvernörers inflytande på den federala nivån år 2003. Denna typ av data har givetvis en del inneboende brister, något författaren uppenbarligen är medveten om, men ger ändå möjlighet att vid ett senare tillfälle undersöka om det skett några förändringar över tid. Inte minst förefaller elektoralt stöd blivit en alltmer betydande resurs för guvernörer allteftersom tiden gått, vilket gör de nyligen avskaffade valen till guvernörspositionerna än intressantare.

Söderlunds avhandling innehåller tre artiklar som både är väl gjorda och intressanta, och som dessutom kompletterar varandra på ett intressant sätt. För den som nyligen börjat intressera sig för federalismfrågor i Ryssland torde avhandlingen fungera utmärkt som en mer teoretiskt inriktad introduktion till ämnet, och för den som redan sysslar med dessa frågor torde den framöver höra till standardreferenserna.

Meeting Places of Transformation. Urban Identity, Spatial Representations and Local Politics in St Petersburg, Russia

Thomas Borén

Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen 133

Stockholm: Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet 2005

221 s., ISBN 9171550429

Recenserad av **Veli-Pekka Tynkkynen** [phD, seniorforskare, Nordregio]

Thomas Borén har skrivit en intressant avhandling om invånarnas identitet, rumsanvändning och lokalpolitiska aktivitet i Ligovo, en typisk höghusförrort i S:t Petersburg. Borén skapar i sitt arbete en teoretisk referensram genom vilken han betraktar mötespunkten (*meeting places*) för invånarnas levnadsvärld i Ligovo å ena sidan och för «systemet» å den andra. Han är alltså intresserad av Ligovo-bornas vardagliga rumsanvändning och hur denna rumsanvändning och rumsuppfattning förhåller sig till eller utmanar den rumsordning som maktstrukturer («systemet») skapat.

Boréns vetenskapsfilosofiska och metodologiska utgångspunkter baserar sig på den så kallade nya kulturgeografin vars bakgrundsfigurer och mest refererade filosofer återfinns inom kulturforsningen, semiotiken och hermeneutiken. Borén bygger alltså hela sin forskning på filosofins konstruktivistiska (geo)vetenskap. Forsk-

ningsobjekten utgörs med andra ord av människors geografiska konstruktioner och representationer; Ligovobornas föreställningar och uppfattningar om sin region.

I sin teoretiska referensram inkluderar Borén även en synvinkel som har sina rötter i kulturgeografins rumstradition (*spatial science*). I denna gren av geografi har svenskarna gått i bränschen. Även för Borén har källan till teoretisk inspiration varit diffusionsgeografins pionjär, Torsten Hägerstrand som forskat i problematiken mellan tid och rum. Borén försöker med sin modell att förena en hermeneutisk levnadsvärld med anknytning till Jürgen Habermas tankar (*lifeworld*) med kulturgeografins rums- och landskapsforskingstradition. Bland annat presenterar Borén Hägerstrands begrepp förloppslandskap (*landscapes of courses*), genom vilket han försöker beskriva olika strömmar av natur- och kulturprodukter som sker i tid och rum.

I detta sammanhang är det något underligt att Borén inte alls reflekterar över Manuel Castells begrepp «flödesrum» (*space of flows*) trots att detta är ett ofta refererat begrepp internationellt, också inom ramen för geografin. «Flödesrum» ligger mycket nära Hägerstrands ovan nämnda begrepp, och med beaktande av Boréns forskningsperspektiv vore detta ett begrepp som kanske skulle till och med bättre passa till undersökningens perspektiv. Castells «rum» och «flöden» hjälper oss att fokusera på de oundvikliga konflikter som uppstår när levnadsvärlden för människor engagerade i sitt rum möts av den ekonomiska elitens («systemets») intressen och flöden av naturresurser, nyttigheter och kapital. I själva verket är det om just detta möte som Borén talar.

En annan sak som stack en kritisk läsare i ögat var Boréns avgränsning av empiriskt material avseende «systemet» till den nyligen grundade lokala självförvaltningen (det vill säga de nybildade *munitsipalitety*). Visst är det av flera skäl motiverat att behandla och utforska denna nya förvaltningsnivå, inte minst därför att den kommunala självförvaltningen i princip har goda möjligheter att utveckla den ryska lokaldemokratin. I fråga om den referensram som Borén utvecklat möts dock inte empiri och teori i hans undersökning utan problem. Genom att ställa den nyligen grundade och till synes svaga lokalförvaltningen i centrum för analysen avgränstar författaren samtidigt sin möjlighet till att diskutera systemets inverkan på levnadsvärlden – en betydlig del av det «system» som inverkar på Ligovobornas levnadsvärld lämnas ju på det viset utanför forskningen.

I Boréns arbete framstår det exempelvis som viktigt att man med

lokalförvaltningens åtgärder kunnat förbättra bostadsområdenas småskaliga infrastruktur (belysning, grönområde etc.), vilket upplevs för somliga invånare i Ligovo som stora förbättringar. Likväl har de stora linjerna beträffande stadsrumsanvändning och även Ligovobornas levnadsvärld, så som det olagliga kompletteringsbyggandet på tomma tomter som pågått intensivt i S:t Petersburg under hela 1990-talet utan att man lyssnat på lokalinvånarna, inte alls klarlagts. Dessa beslut fattades i S:t Petersburgs stadsförvaltning på uppdrag av en smal politisk-ekonomisk elit.

Empirin hade passat bättre i den teoretiska referensramen om Borén hade utvidgat forskningen på systemet till stadsförvaltningens åtgärder. Då hade man även kunnat relatera de beslut som fattats i S:t Petersburgs guvernörsförvaltning om rumsanvändningen i Ligovo och dess omgivning till de lokala invånarnas erfarenheter i levnadsvärlden. Å andra sidan hade man också kunnat kringgå problemet genom att reflektera över det i forskningen använda begreppet «system» och dess innehåll noggrannare.

Boréns studie i sin helhet är dock en utomordentligt grundlig översikt över förortsbornas vardagliga rumsanvändning i en rysk storstad. Här avslöjas också skickligt de långa rötterna av den konstgjorda lokalidentitet som härstammar från Sovjetunionens första år. Borén undersöker detta medvetna men även omedvetna rumsskapande i de två kapitel som behandlar kartläggningen av Ligovo (kartografins historia) och skrivandet av lokalhistorian.

Studien reflekterar även på ett grundligt sätt över sina forskningsval i förhållande till den kvalitativa forskningens metodologi. Verket har mycket att ge en geograf eller samhällsvetare som forskar i främmande kulturer just i metodologiskt avseende. Författaren gör en detaljerad undersökning av deltagande observation som sker i en främmande kultur och i synnerhet av frågor som påverkar forskningens kvalitet enligt denna uppsättning. Det faktum att det empiriska materialet har insamlats under fältarbete utan avbrott i ett och ett halvt års tid ökar undersöknings värde. Denna tid tillbringade Borén i en familj på tre generationer i Ligovo och observerade deras rumsanvändning och rumserfarenheter. Just det djup som uppnåtts genom undersöknings metodologiska och metodiska val ger forskaren goda möjligheter för att säga något allmänt om invånarnas rumsanvändning i en rysk storstadsförort samt om hur denna vardagliga rumsanvändning möter de begränsningar som samhällets strukturer eller «system» ställt.

Tackling Space. Federal Politics and the Russian North

Helge Blakkisrud & Geir Hønneland (red.)

Lanham, MD: University Press of America 2006

210 s., ISBN 0761833250

Recenserad av **Ingmar Oldberg** [forskningsledare vid Försvarets forskningsinstitut (FOI), Stockholm]

Denna antologi – skriven av norska forskare vid NUPI i Oslo och Fridtjof Nansens Institutt i Lysaker – baseras på officiella ryska primärkällor, västlig och rysk forskning, samt intervjuer från studieresor till Moskva och en rad nordliga ryska regioner. Boken bygger – med undantag av ett par statistiska tabeller – på data från tiden från Sovjetunionens fall fram till våren 2005, men ger också fylliga bakgrundsteckningar över sovjetiden. Bokens syfte är att belysa hur de federala myndigheterna under Jeltsin och Putin försökt lösa problemen med det sovjetiska arvet, naturresurserna, kylan och de stora avstånden i Rysslands nordliga områden. Detta undersöks systematiskt i kapitlen om olika problemkomplex.

Boken använder sig av den ryska definitionen av Norden (*the North*), men påvisar också att begreppet både är mångtydigt och skiftande över tid. Området sammanfaller bara delvis med en klimatzon med permafrost. Först under 1960-talet blev den ryska Norden ett legalt spatialt begrepp (*Krajnij sever*) för att beteckna områden som behövde federalt stöd. Området inkluderade under 1990-talet nästan hela Sibirien ner till Transsibiriska järnvägen, och var alltså både nord och öst från Moskvias horisont. Det omfattade 16 så kallade federationssubjekt och delar av ytterligare 11, och komplicerade således federationsstrukturen ytterligare. Det karakteriseras av paradoxer, som att utgöra 70 % av Rysslands yta, men att ha bara 7,9 % av dess befolkning. Det är både en tillgång och en belastning genom att dels rymma enorma, delvis outnyttjade naturresurser, dels en mängd olönsamma industristäder, som uppstod på sovjetiden.

Helge Blakkisruds inledande översikt över den federala nordenpolitiken och dess institutioner sedan sovjetiden visar bland annat att medan Jeltsin utvidgade nordenbegreppet till flera federala enheter, så har Putin eftersträvat att inskränka subventionerna, införa marknadsprinciper och slå samman mindre etniska autonoma områden med större regioner dominerade av ryssar. Denna utveckling har fortsatt sedan boken kom ut. Blakkisrud ställer den intressanta frågan om de sju federala kretsarna som Putin skapade 2000 för att centralisera makten verkligen behövs, ifall många regioner

slås samman. Hur som helst så försvagas de nordliga områdenas ställning. Blakkisrud belyser vidare hur den ekonomiska krisen och införandet av marknadsekonomi under 1990-talet ledde till en stor utflyttning. Denna uppmuntrades också av myndigheterna (åtminstone verbalt) därfor att nordområdena måste subventioneras och var klart överbefolkade jämfört med arktiska områden i andra länder. Oron för ett kinesiskt övertagande är dock en tillbakahållande faktor i södra Sibirien.

Per Botolf Maurseths översikt över hela Rysslands utveckling ur ett ekonomisk-geografiskt perspektiv visar på en ökande differentiering sedan 1990-talet, där de resursrika regionerna haft en god utveckling. Han kommer genom regressionsanalys fram till att nordområdena överlag inte utvecklats sämre än andra delar av Ryssland, trots att utvandringen varit stor. Claes Lykke Ragners granskning av transportpolitiken visar bland annat att vägtransporter och oljeexport till sjöss blivit privatiserade, medan staten har bevarat kontrollen över järnvägarna och olje- och gasledningarna och varit tvungen att behålla ansvaret för att underhålla nordliga bosättningar (*severnyj zavoz*). Hans bedömning att monopolföretaget Transneft förvaltat oljeledningarna på ett icke-diskriminatoriskt sätt är dock förvånande.

Geir Hønneland skildrar i sitt kapitel om hanteringen av fiskerinäringen hur konflikter under 1990-talet utvecklades mellan olika federala organ och hur regionala organ och lokala intressen då fick ökat inflytande. Under Putin stärktes emellertid åter de federala organens kontroll, främst genom Ministeriet för ekonomisk utveckling och handel.

Valerij Krjukov och Arild Moes analys av olje- och gasresursernas betydelse för nordområdenas utveckling klargör hur vissa regioner – från att ha fått mycket lite utbyte av sina tillgångar under sovjetiden – genom en ny naturresurslag 1992 och bilaterala avtal med centralmakten fick visst inflytande över licensgivningen, stiftade egna lagar och upprättade egna organ och företag. Detta stärkte regionernas förmåga att få del av vinsterna, men mötte motstånd både från utländska och ryska olje- och gasföretag. Putin avskaffade sedan de bilaterala avtalen, försvagade guvernörernas ställning, reviderade naturresurslagen och ändrade skattesystemet. Detta innebär en återgång till ett ineffektivt sovjetiskt system, där centrum sköter resursfördelningen och monopoliseringen ökar till regionernas nackdel.

I fråga om hanteringen av miljöproblemen, som blivit akuta i de känsliga arktiska områdena som en följd av naturresursutvinningen

visar Geir Hønneland och Jørgen Holten Jørgensen att den korta «gröna vågen» under Gorbatjov bland annat resulterade i skapan det av en statlig miljöskyddskommitté, som 1991 upphöjdes till ministerium. Miljöskyddet skrevs även in i 1993 års författning. I samband med den ekonomiska krisen på 1990-talet degraderades dock miljöministeriet, och efter Putins tillträde inkorporerades det i Naturresursministeriet, som är inriktat på ökad utvinning. Putin prioriterade tillväxten och angrep öppet miljö-NGOs. Visserligen blev i stället vissa rika regioner mer aktiva på miljöområdet, men centraliseringen av makten till Moskva beskar regionernas handlingsfrihet. En berättigad fråga är om tillväxten under 2000-talet skall tillåta mer federala miljösatsningar.

Beträffande den federala politiken mot de etniska minoriteterna, som gett namn åt många av de berörda regionerna, konstaterar Indra Øverland och Helge Blakkisrud, att dessa under 1990-talet aktiverades och att många av dem relativt sett ökade i antal tack vare den stora utflyttningen av främst ryssar. År 2000 sammanställde regeringen en lista över etniska grupper under 50 000 (*korennye malotjislenne narody*), och lagar stiftades om deras rättigheter. Samtidigt avskaffades den statliga kommittén som handhaft deras frågor. Lagarna genomfördes dessutom dåligt; till exempel inrättades inga skyddsområden för traditionellt naturbruk. Forskarna betonar med rätta motsättningen mellan statens behov av resursutvinning och ursprungsbefolkningarnas behov av land, samt dilemmat huruvida staten skall bevara deras traditionella liv eller befrämja deras integration och anpassning till marknadsekonomin.

Avslutningsvis urskiljer redaktörerna tre allmänna trender i Rysslands politik i nordområdena. För det första karakteriseras Jeltsintiden av instabilitet, mäktkamp och ökat regionalt inflytande, medan Putin centraliserat makten på regionernas bekostnad och förenklat och skurit ner den federala nordområdesbyråkratin. Det har vidare skett en övergång från en traditionell etnisk-territoriell syn på nordområdena till en funktionell och differentierad politik, där nordregionerna behandlas som andra ryska regioner. För det tredje ser man en trend från ett ideologiskt baserat utnyttjande av naturen i norr till ett ekonomiskt synsätt, där lönsamhet på en marknad är huvudkriterium. Putin har sålunda efterlyst tydligare kriterier för att bestämma vilka områden som skall kallas nordliga, med hänsyn till den växande klyftan mellan rika och fattiga sådana. Även om ingen enhetlig politik ännu kan urskiljas, förutspår författarna att nordenbegreppet kommer att inskränkas, om inte avskaffas, för att spara statliga medel. Privata intressen kan ta hand om utvecklingen av de

lönsamma regionerna, medan staten måste fortsätta att underhålla de andra, varvid klimat och avstånd förblir stora problem.

Frågan är nu om Rysslands fortsatt starka tillväxt kommer att leda till ökade satsningar i nämnda område. I april 2007 fattades det beslut om en större satsning på infrastrukturen i olika fattiga Fjärran Östern-regioner, men detta gav genast upphov till krav från andra regioner. Konkurrensen mellan regionerna om Moskvas gunst är kanske en fråga för vidare studier.

Sammanfattningsvis kan sägas att denna antologi är väl strukturerad och bidrar väsentligt till vår kunskap om och förståelse av Rysslands politik på flera områden, inte bara i nordliga utan också sibiriska områden. Särskilt intressant är analysen av det ryska nordenbegreppet. Boken ansluter väl till författarnas tidigare forskning om ryska regioner i nordväst och förhållandet mellan Moskva och regionerna. Den ställer också intressanta frågor och gör inte anspråk på att besvara dem alla, vilket inbjudet till fortsatt forskning. Den rekommenderas till läsning, inte minst för ryssar.

The Slavicization of the Russian North: Mechanisms and Chronology

Juhani Nuorluoto (red.)

Slavica Helsingiensia 27

Helsingfors: Helsingin yliopisto, slavistikan ja baltologian laitos 2006

377 s., ISBN 9521028521

Recenserad av **Tamara Lönngrén** [direktör, Det norske universitetssenteret i St Petersburg]

Samlingsvolymen *The Slavicization of the Russian North: Mechanisms and Chronology* utgavs i Helsingfors 2006 med Juhani Nuorluoto som redaktör. I volymen ingår 24 artiklar, skrivna på tre språk: engelska, tyska och ryska. Efter titelbladet följer redaktörens förord på tre språk. Man kunde förvänta sig att även varje artikel skulle vara försedd med resuméer på de båda andra språken, men så är dessvärre inte fallet. Av förordet framgår att de flesta av artiklarna i denna volym är baserade på föredrag som författarna höll på en internationell konferens organiserad inom ramen för projektet «Det etniska, språkliga och kulturella framväxandet av Nordryssland». Konferensen ägde rum i september 2005 i Lämmi, Helsingfors universitets biologiska station.

Artiklarna är ordnade alfabetiskt enligt författarnamnen. Den inledande artikeln, av Arja Ahlqvist, «Ancient Lakes in the Former Finno-Ugrian Territories of Central Russia: An Experimental Onomastic-Paleogeographical Study» är en grundlig onomastisk och paleografisk analys av sex geografiska namn, varav fem hör hemma i Jaroslavområdet: ängen Osjara, träskens Kromnitsa, Izjer', Semigradovo och floden Vozjerka; samt floden Sumer' i Moskvaområdet. Artikeln är dessutom försedd med en bra karta.

Jan Ivar Bjørnflaten har författat artikeln «Chronologies of the Slavicization of Northern Russia Mirrored by Slavic Loanwords in Finnic and Baltic». Den baserar sig på ett rikt lexikaliskt material och en omfattande vetenskaplig litteratur och är försedd med informativa tabeller. Författaren visar övertygande att östslavernas kontakter med nordliga finnar har skett via en östlig led och tidigare än kontakterna med sydliga finnar och balter. I nästa artikel, «On Archaeological Aspects of Uralic, Finno-Ugric and Finnic Societies before AD 800» gör Christian Carpelan ett ambitiöst försök att förena lingvistiska och arkeologiska undersökningar och dra etnolingvistiska linjer tillbaka i tiden.

En hittills otillräckligt styrkt hypotes får stöd i en artikel av A. A. Gippius, «Skandinaviska spår i det novgorodska bojarståndets historia». Författaren anför kompletterande uppgifter om ättlingarna till Miroslav Gjurjatinitsj, hämtade från Ipat'evskijkrönikan (1146). En noggrann språklig analys visar att det skandinaviska elementet i ätten utgjordes inte bara av namnet på sonen Jakun; en av sonsönerna hette Ivor. Det är anmärkningsvärt att Jakun Miroslavovitsj och Ivor Gjurgevitsj är de enda bärarna av skandinaviska namn bland 1100-talets (av krönikan nämnda) bojarer. Utgångshypotesen, att ätterna Gjurjatinitsj och Rogovitsj kan återföras på Rögnvald Ulvsson, blir således klart bekräftad: i ådrorna på Gjurjata Rogovitsj flöt verkligen skandinaviskt blod. Genom en rad släktkapsrekonstruktioner och andra intressanta observationer kommer författaren fram till att Rögnvalds ättlingar redan under 1000-talet inte utgjorde en sluten klan i Novgorod. Till skillnad från Ruriks ättlingar, som ingick dynastiska äktenskap, gifte sig Rogvolodovitsjerna med förnäma Novgorod-kvinnor, varigenom de alltmer integrerades i och själva bidrog till uppkomsten av stadens bojarstånd.

Eugene Helimskis artikel «The ‘Northwestern’ Group of Finno-Ugric Languages and its Heritage in the Place Names and Substratum Vocabulary of the Russian North» tar sig efter en omfattande inledning an bland annat geografiska namn på -(j)ga, -n'ga: Kipsjen'ga, Petsjenga, Raban'ga, Sjadrenga, etc. Ett särskilt avsnitt

ägnas namnet Ukhta och dess avledningar. Författaren behandlar också toponymer med andra suffix, till exempel Undo, Ondo och Ando.

Vad slavisk-baltiska och slavisk-finska lånord kan förtälja oss om slaviska bosättningar och språkliga ljudförändringar är ämnet för en intressant artikel av Georg Holzer, «Metodologische Überlegungen zur Auswertung der slavisch-baltischen und slavisch-finnischen Lehnbeziehungen für die slavische Siedlungs- und Lautgeschichte». Därefter följer «North-Western Russia before its Settling by Slavs», författad av M. A. Jusjkova, en kort översikt över de arkeologiska fynden från älven Volkov och sjön Il'men'. Här behandlas Volkovkulturen, arkeologiska fynd från tidig järnålder, de tidigaste skriftliga fynden, arkeologiska fynd från folkvandringstiden samt gravhögar i Pskovtrakten. Frågan om slavernas uppkomst berörs också, liksom deras ankomst till nuvarande nordvästra Ryssland.

De tidigaste slaviska lånorden i finskan belyses i en artikel av Petri Kallio, «On the Earliest Slavic Loanwords in Finnic». I artikeln «Trade Routes and their Significance in the Christianization of Karelia» visar Andreas Koivisto på ett övertygande sätt att handelsvägar spelade en synnerligen viktig roll vid Karebens kristnande. Sedan följer ännu en artikel med utgångspunkt i lånord: de tidigaste, med ömsesidiga lånord belagda, kontakterna mellan finsk-ugriska och slaviska folk är ämnet för den välstrukturerade artikeln «Wie alt sind die Kontakte zwischen Finnisch-Ugrisch und Slavisch?», författad av Jorma Koivulehto.

Ryska uttryck, som i svensk översättning kan återges med fraser av typen «Skall man dricka, skall man göra det med besked», behandlas i Mikhail Kopotevs artikel «The Case of X TAK X: Typological and Historical Context». Igor Kosjkins «Problemet rörande germanismernas relativa kronologi i fornryska avtalstexter från det nordvästra området» är en intressant artikel, men slutsatserna skulle varit betydligt mer övertygande om författaren hade använt sig inte bara av lexikon, utan också av handskrifter.

Ett bidrag, som enligt min åsikt med fördel kunde ha utelämnats, är artikeln «Ännu en gång om Imovolozji», författad på ryska av B. V. Krys'ko, Moskva. Här vimlar det av hysteriska utropstecken, och elementär vetenskaplig etik lyser med sin frånvaro. En idealisk kombination av korrekt presentation av fakta och elegant lingvistisk beskrivning finner man däremot i Marja Leinonens intressanta och mycket informativa artikel «The Russification of Komi».

Artikeln «Problems of Ethnicity in the Interpretation of Written Sources on Early Rus», författad av John H. Lind, innehåller

intressanta iakttagelser, men den stora mängden av långa citat (med översättningar som förefaller överflödiga då ju sådana saknas i volymen i övrigt) gör framställningen svårläst. N. A. Makarov visar med stöd av ett rikt material i «Cultural Identity of the Russian North Settlers in the 10th–13th Centuries: Archaeological Evidence and Written Sources» bland annat hur gamla gravplatser i mitten och slutet av 1200-talet övergavs och man började begrava sina döda vid kyrkorna. Artikeln är försedd med intressanta illustrationer.

De två därpå följande bidragen behandlar fonetiska problem. Det är den på ryska av Irma Mullonen författade artikeln «Fonetisk integrering av baltisk-finsk toponymi i det ryska ortnamnssystemet på Zaonezjskijhalvön» samt artikeln av Juhani Nuorluoto «Is there a Sound Change of ‘e>o’ in Russian?». Problem som rör dialekter som gränsar till varandra behandlas i artiklarna «The Dialect of Varzuga and its Neighbours» av Margje Post, «Zum finalen Infinitiv im nördlichen Ostseeraum» av Raulf-Peter Ritter och «Zur Frage nach der Herkunft der sog. postponierten Partikel in den nordrussischen Dialekten» av Elena Stadnik-Holzer.

Ett morfologiskt problem i marispråket är ämnet för artikeln författad av Merja Salo, «The Derivational Passive and Reflexive in Mari Grammar», medan Alexander Sitzmann diskuterar toponymen Ladoga samt ortnamn som Novgorod, Kiev, Murom, Polotsk, Rostov, Smolensk och Suzdal’ i artikeln «Altrussische Städtenamen in alt(west)nordischen Quellen». Den avslutande artikeln i boken är författad av Pirjo Uino, «The Background of the Early Medieval Finnic Population in the Region of the Volkhov River: Archaeological Aspects». Här påpekas bland annat att ifrågavarande område är fattigt på arkeologiska fynd från äldre skeden, men att detta inte nödvändigtvis måste tydas som avbrott i bosättningen.

Tack vare volymens tvärvetenskapliga karaktär och de många discipliner som finns företrädda i artiklarna får man en god inblick i aktuella problem och man kan lätt orientera sig i den moderna utforskningen av Nordrysslands slavisering. Några av artiklarna, som behandlar slaviseringen av andra territorier, verkar visserligen inte helt på sin plats, men på det hela taget är samlingsvolymen intressant både till sin uppbyggnad och sitt innehåll.

Brændpunkt: Centralasien, Islam, og den næste krig om oljen

Günther Adolphsen

København: Forlaget Vandkunsten 2006

220 s., ISBN 7695029887

Omtalt av Erlend Hvoslef [sosialantropolog med spesialkompetanse på Sentral-Asia]

Günther Adolphsens nye bok, *Brændpunkt: Centralasien, Islam, og den næste krig om oljen*, består av hele 26 kapitler og favner mange ulike temaer og et stort geografisk område. Både historie, økonomi, korruption, lokal- og internasjonal politikk, sosiale forhold, etniske konflikter og islam behandles i boken. Hovedfokus er imidlertid Sentral-Asia slik det fremtrer etter oppløsningen av Sovjetunionen i 1991, selv om Adolphsen der han finner det nødvendig for å tydeliggjøre dagens forhold også foretar historiske tilbakeblikk.

I likhet med mange andre forfattere som skriver om denne del av verden, benytter Adolphsen Rudyard Kiplings «the great game»-metafor for å anskueliggjøre hvordan stormaktene posisjonerer seg og kniver om innflytelse i regionen (kapittel 7, 8, 9 og 10). Selvfølgelige aktører i dette store spillet er USA, Russland og Kina, men også India, Pakistan, Afghanistan, Iran og Europa har etter hvert kommet inn som viktige deltakere. Spesielt Kina er en stadig mer sentral maktfaktor. I april 1996 etablerte Kina, Kirgisistan, Kasakhstan, Tadsjikistan og Russland Shanghai 5-samarbeidet. Senere kom også Usbekistan med i sammenslutningen, og navnet ble endret til Shanghai Cooperation Organisation (SCO). Gjennom SCO har disse statene fått et forum hvor de kan diskutere viktige forhold som gjelder regionen som helhet (for eksempel strategier i kampen mot separatisme og islamisk fundamentalisme). Samtidig kan SCO være et viktig redskap til å begrense (øvrige) eksterne aktørers innflytelse i regionen.

I kapittel 11 tar Adolphsen for seg kampen om Sentral-Asias olje- og gassreserver. Kinas energibehov er enormt og de seneste årene har stormakten i sørøst gjort store investeringer for å skaffe seg tilgang til disse ressursene. Oljeselskap er kjøpt opp og olje- og gassrørledninger er bygget fra Kasakhstan og Usbekistan til den nordvestlige Xinjiang-provinsen i Kina.

Kapittelet «På ‘Cafe Nostalgie’ i Tasjkent» (kapittel 14) handler om sentralasiatiske forestillinger om demokratiet. Adolphsen siterer her usbekeren Rustam, som sier følgende: «Folk i Centralasien er tålmodige. De har alltid levet under autoritære systemer og er uden

forvæntninger til den politiske ledelse. Indførelse af demokrati, som de ikke har kendskap til – det står ikke på deres ønskeseddel» (s. 110). Fattige stater med en svak statsmakt mangler da også mye av det som er nødvendig for å bygge et demokrati. De som styrer har liten støtte i befolkningen, folk har generelt dårlig økonomi, pressfrihet eksisterer ikke og rettsstaten er ikke bygget ut. Den enkelte kan ikke forvente støtte fra myndighetene i sentrale spørsmål knyttet til sitt daglige liv og må derfor samarbeide med egen familie/klan eller landsbyens overhode for å skaffe seg arbeid, skoleplass til sine barn og lignende. Forfatteren får etter min mening frem mange gode poeng i kapittel 14 og 15 og lar leseren få et godt innblikk i forholdet mellom styreform, sosialt liv og korruption.

Adolphsen bruker mye plass på å redegjøre for den vanskelige sosiale situasjon folk lever under i det postsovjetiske Sentral-Asia. Han peker på etniske konflikter, fattigdom, generelle ungdomsproblemer, prostitution, narkotikasmugling og de økende problemene knyttet til hiv/aids. På side 165 viser han til undersøkelser som sier at hele 70 % av Sentral-Asias befolkning er rede til å utvandre hvor som helst. Jeg vet ikke hvor han har dette tallet fra, så hvorvidt dette representerer faktiske forhold skal være usagt. At Adolphsen gjennomgående bruker tallmateriale ukritisk og ikke refererer til kilder han benytter seg av, kan helt klart kritiseres. Allikevel mener jeg han er inne på noe sentralt når han på denne måten understrekker at altfor mange av innbyggerne ikke ser muligheter til et godt liv i hjemlandet. Bortsett fra i Kasakhstan, hvor den økonomiske situasjon er mye bedre enn i de fire andre landene, og hvor det faktisk finnes en gryende nasjonal patriotisme, er også mitt inntrykk at spesielt den yngre generasjonen har liten tro på fremtiden.

I forsøket på å skape en nasjonal identitet etter oppløsningen av Sovjetunionen har gamle helter, myter og sagn blitt tatt i bruk som nasjonale samlingsmerker. Usbekerne har sin Timur Lenk som på 1300-tallet spredte frykt og død i store deler av Asia, men som nå betraktes som landets store nasjonalhelt. Tadsjikerne har sin Ismoil Sumoni som før forrige tusenårsskifte dannet den første tadsjikiske stat. Kirgiserne har Manas-skikkelsen, hvis bragder og egenskaper er beskrevet i hva som etter sigende skal være verdens lengste episke verk. Som litteraturinteressert finner jeg det gledelig at Adolphsen bruker plass på å beskrive disse sentrale skikkelsene i sentralasiatisk kulturhistorie (kapittel 17).

I kapittel 12 er temaet islam. Sufismen har overlevd i flere hundre år i Sentral-Asia. Sufistene forfekter en tro som er både inkluderende og lite dogmatisk. Det er den enkeltes oppgave å

finne frem til sin forestilling av gud og sin måte å tilbe denne på, mens det religiøse fellesskap står mindre sentralt. I Sovjetunionen ble religion som kjent sett på som et onde som skulle bekjempes. Fordi sufistene ikke var avhengige av et religiøst fellesskap for å kunne opprettholde sin tro, kunne denne formen for islam lettere overleve sovjetmaktens iherdige religionsforfølgelse. Etter opp-løsningen av Sovjetunionen ser vi at sufismen gradvis forsvinner til fordel for de store retningene innen islam (først og fremst sunni og wahhabisme). Radikale former for islam er også på fremmarsj i regionen. Manglende tiltro til makthavere, arbeidsledighet, fattigdom og sosiale problemer leder til at mange (spesielt unge) mener at islam kan tilby et reelt alternativ.

Etter mitt skjønn har Adolphsen skrevet en høyst leseverdig bok som på en lett og ledig måte lar leseren bli kjent med en svært interessant del av verden. Det kan kanskje kritiseres at forfatteren tar for seg for mange tema og ikke går nok i dybden. Men da Adolphsens mål med boken tydelig er å gi også folk uten spesielle forkunnskaper om regionen en innføring, er den slik sett dyptpøyende nok. Lesere som ønsker mer inngående kunnskap kan etter Adolphsens bok lese seg til dette andre steder, som for eksempel i Peter Hopkirk (1990) *The Great Game: On Secret Service in High Asia*, Lutz Kleveman (2003) *The New Great Game: Blood and Oil in Central Asia* eller i Ahmed Rashid (2002) *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia*. En referanseliste hadde imidlertid vært på sin plass da dette hadde gitt leseren mulighet til å finne frem til alternativ litteratur, samtidig som det hadde bidratt til å underbygge forfatterens argumentasjon og temavalg.

Nye bøker i Norden

DANMARK:

Hønneland, Geir & Jørgen Holten Jørgensen
Moderne russisk politik: en indføring i Ruslands politiske system
Oversat fra norsk af Berit Dahl
København: Samfundslitteratur 2006
165 s. ISBN 9788751312681

Kolstrup, Søren
Polen i 1000 år set fra Krakow
Søllested: Skovlænge 2007
223 s. ISBN 9788789475615

Lugovskaja, Nina
Jeg vil være fri! En dagbog fra Stalins Sovjet
Oversat fra russisk af Rikke Larsen
København: Bazar 2007
340 s. ISBN 9788776040291

Nikulin, Leon
Lech Walesa & Solidarność
Illustrationer: Dmitry Gabrylevich og Kurt Westergaard
Viby J.: Panorama 2006
140 s. ISBN 8791729270

Politkovskaja, Anna
Russisk dagbog
Oversat fra russisk af Jan Hansen
København: Høst 2007
380 s. ISBN 9788763806336

FINLAND:

Hellman, Ben, Tomi Huttunen & Gennady Obatnin (red.)
Varietas et Concordia. Essays in Honour of Pekka Pesonen
Slavica Helsingiensia 31
Helsinki: Helsingin yliopisto, Slavistiikan ja baltologian laitos 2007
565 s. ISBN 9789521038310

Kahla, Elina
Life as Exploit: Representations of Twentieth-Century Saintly Women in Russia
Kikimora Publications A16
Helsinki: Kikimora Publications 2007
308 s. ISBN 9789521037900

Karhunen, Päivi
Field-Level Change in Institutional Transformation: Strategic Responses to Post-Socialism in St. Petersburg Hotel Enterprises
Acta Universitatis Oeconomiae Helsingiensis A 298
Helsinki: Helsinki School of Economics 2007
255 s. ISBN 9789524881227

Roschier, Raidla

Competition Law Handbook for the EU and Nordic-Baltic Area: Finland, Sweden, Estonia, Latvia, Lithuania

Helsinki: WSOY 2007

215 s. ISBN 9789510331019

Doktoravhandlinger ved NTNU,

2007:42

Trondheim: NTNU, Det historisk-filosofiske fakultet, Institutt for historie og klassiske fag 2007

332 s. ISBN 9788247109007

Ruutu, Hanna

Patterns of Transcendence:

Classical Myth in Marina

Tsvetaeva's Poetry of the 1920s

Slavica Helsingiensia 30

Helsinki: University of Helsinki, Slavistiikan ja baltologian laitos 2006

158 s. ISBN 9521035919

Kula, Marcin

Messages of Stones. The Changing Symbolism of the Urban Landscape in Warsaw in the Post-Communist Era

Trondheim Studies on East Euro-

pean Cultures & Societies No 20

Trondheim: The Program on East Eu-

ropean Cultures and Societies 2007

55 s. ISSN 15016684

Viimaranta, Johanna

Talking about Time in Russian and Finnish

Slavica Helsingiensia 29

Helsinki: Helsingin yliopisto

124 s. ISBN 9521032901

Lewycka, Marina

En kort historie om traktoren i Ukraina

Oversatt fra engelsk av Eva Stor-

sveen og Kyrre Haugen Bakke

Gyldendal pocket

Oslo: Gyldendal 2007

261 s. ISBN 9788205366749

The Kajaani Process: Processing the Results of the EU-Russia Kajaani Expert Meeting on Culture

Publications of the Ministry of Education 2006:54

Helsinki: Ministry of Education, Department for Cultural, Sport and Youth Policy 2007

146 s. ISBN 952485273X

SVERIGE:

Anderman, Karin, Eva Hagström

Frisell & Carolina Vendil Pallin

Russia–EU External Security Relations: Russian Policy and Perceptions

FOI-R 2243

Stockholm: Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI) 2007

87 s. ISSN 16501942

NORGE:

Ingebrigtsen, Erik

Revisjonismens fortsettelse med andre midler: Rockefeller Foundation og folkehelsen i Ungarn, 1920–1941

- Blomgren, Ebbe*
Caglavica 17 mars 2004: sex militära chefer berättar om ett upplöpp i Kosovo
 Stockholm: Institutionen för ledarskap och management, Försvarshögskolan 2007
 112 s. ISSN 16531523
- Bråsjö, Ellinor & Ulrik Axelsson*
Potential för svensk miljöteknik: utblick mot Estland, Lettland, Litauen, nordvästra Ryssland och Polen
 Stockholm: IVL 2007
 67 s. ISSN 0283877X
- Bötker, Peter*
Leviatan i arkipelagen: staten, förvaltningen och samhället. Fallet Estland
 Södertörn Doctoral Dissertations
 Stockholm: Sociologiska institutionen, Stockholms universitet 2007
 285 s. ISBN 9171554122
- Dosova, Sjirinaj*
Jesus i Moskva: en gatuevangelists berättelser
 Översättning: Katrin Bjuhr
 Solna: Ljus i öster 2007
 171 s. ISBN 9197552542
- Handberg, Peter*
Undergångens skuggor: missiler och möten
 Bilder: Peter Handberg & Arne Tribukait
 Stockholm: Natur och kultur 2007
 206 s. ISBN 9789127114708
- Korek, Janusz (red.)*
From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective
 Södertörn Academic Studies 32
 Huddinge: Södertörns högskola 2007
 272 s. ISBN 9789189315723
- Larsson, Robert L.*
Nord Stream, Sweden and Baltic Sea Security
 FOI-R 2251
 Stockholm: Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI) 2007
 110 s. ISSN 16501942
- Lilja, My*
Drug Discourses in Contemporary Russia: a Study of the National Press, NGOs and the Government
 Stockholm: Stockholm's University, Department of Criminology 2007
 213 s. ISBN 9171553975
- Smedberg, Marco & Niklas Zetterling*
Andra världskrigets utbrott: Hitlers anfall mot Polen 1939
 Stockholm: Norstedt 2007
 389 s. ISBN 9789113015972
- Søvik, Margrethe B.*
Support, Resistance and Pragmatism. An Examination of Motivation in Language Policy in Kharkiv, Ukraine
 Doctoral Thesis in Slavic Languages
 Stockholm: Department of Slavic Languages, Stockholm University
 351 s., ISBN 9789185445660

Zoppé, Leandro, Gian Enrico Venturini & Božidarka Boza Gligorijevic

Kroatien: museer, viner, kyrkor, borgar, befästa städer

Översättning: Sofia von Malmborg,

fotograf: Adriano Bacchella, illustratör: Modi Artistici

Första klass reseguidrar

Stockholm: Streiffert 2007

288 s. ISBN 9178864410

Åström, Linda A.

Gatekeepers of Democracy? A Comparative Study of Elite Support for Democracy in Russia and the Baltic States

Örebro Studies in Political Science

Örebro: Örebro universitetsbibliotek 2007

231 s. ISBN 9789176685310

Summaries

Hybrid Regimes in Eastern Europe: Between Democracy and Dictatorship

Joakim Ekman

In recent decades, a number of countries that have moved away from authoritarianism have not transformed into democracies, but rather into regimes that combine democratic and non-democratic characteristics. In these new regimes, formally democratic political institutions, such as multiparty electoral competition, mask the reality of authoritarian domination. While the governments often allow their citizens certain political freedoms in order to achieve legitimacy through regular elections, and permit political opposition, they also maintain a firm hold on the levers of power, to ensure that their rule is not seriously threatened. In the emerging academic literature, such pseudo-democratic regimes are sometimes labelled ‘hybrid regimes’. Drawing on international composite indices of democracy, this article surveys the countries in post-communist Europe that fit the hybrid regime profile suggested in recent literature on ambiguous semi-democratic or semi-authoritarian regimes. The article points out some of the difficulties involved in empirical studies of hybrid regimes, but also argues in favour of using the concept for analysing recent political developments in post-communist Europe.

Nordisk Øst-forum | 21[2] 2007: 139–156

Economic Transition Theories in for a Service Check

Rune Holmgaard Andersen

In discussions of the economic transition from plan to market, the debate has raged between adherents of shock therapy and gradualism, although both perspectives rely on near-identical assumptions. Transition is defined in *sui generis* terms as a voluntary and politi-

cally determined process of going from plan to market. Thus, according to transition theory, reform politicians are confronted with the choice between status quo and transition, and – if transition is chosen – between full-speed shock therapy and a more stepwise gradual strategy. Choosing transition is assumed to cause a short-term recession, with the ‘shock therapy’ approach leading to a deeper but shorter recession than the more gradual strategy. For the two strategies to build on valid assumptions, the recession should thus follow the political decision of embarking on transition. This, however, is not empirically supported when one examines developments in eight post-Soviet states. Rather, the registered economic collapse appears to be an effect of an institutional breakdown that set in well before any reform politicians assumed office. Nor is any negative short-term correlation found between market reforms and growth. The article therefore suggests a re-conceptualisation of the study of transition: ‘Transition’ should be reserved for problems in *ex ante* complex economies that have experienced fundamental institutional breakdown.

Nordisk Øst·forum | 21[2] 2007: 157-182

The 1968 Revolts in Poland and Yugoslavia

Rolf Werenskjold

The Nordic perspective normally views the 1968 revolts in a West European context, focusing on the violence in Berlin and the revolt in Paris in May. Other variants of the revolts in Eastern Europe have received far less attention. Nevertheless, the protest movements influenced the political agenda of several East European countries. In Prague, the protests led to the Prague Spring and the eight-month-long experiment with ‘socialism with a human face’. The Czechoslovakian crisis overshadowed the Polish revolt in March and the Yugoslav revolt in June of the same year. The article focuses on these lesser-known revolts. In Poland, the government crushed the March revolt with a heavy hand, while the Yugoslav revolt in June was solved through reforms. By analysing common features and diversity in these two countries, the article illuminates some of the complexity of the 1968 revolts in Europe.

Nordisk Øst·forum | 21[2] 2007: 183-206

From the 18 Party Congress to Litvinov's Dismissal: A Change of Direction in Soviet Foreign Policy?

Åsmund Gjerde

In the spring of 1939, Stalin's purges were coming to an end. However, they increasingly targeted the Commissariat for Foreign Affairs (*Narkomindel*). The secret negotiations with Nazi Germany, which later that year resulted in the infamous Molotov-Ribbentrop Pact, were yet to begin. This article examines the developments in Soviet foreign policy in March and April 1939, arguing that a significant shift occurred during the spring of 1939. The Popular Front against fascism had not yielded the results Moscow had hoped for, and a rising sense of emergency thus resulted in Soviet rapprochement towards Germany. The article suggests that an important reason behind the intensification of attempts to conclude a defensive alliance was Stalin's fear of having to fight a two-front war, facing both Japan and Germany simultaneously. When it became clear that France and Great Britain would not enter into a binding alliance, Stalin felt compelled to redefine the relationship with Germany. The article also contributes to older debates such as ideology vs. realpolitik in Soviet foreign policy, the significance of Stalin's replacing Maxim Litvinov with Vyacheslav Molotov, and whether a pact with Germany or 'collective security' was Stalin's main foreign policy object in 1939.

Nordisk Øst-forum | 21[2] 2007: 207–224

